НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ГУЗ Анатолій Михайлович

УДК 94(477):372.834"1991/2007"

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1991–2007 рр.): ІСТОРИЧНИЙ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор історичних наук, професор
Андрусишин Богдан Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
директор Інституту політології та права,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Головко Микола Леонтійович,
Академія праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України,
ректор;
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент АПН України
Ткаченко Василь Миколайович,
Академія педагогічних наук України,
радник Президії;
доктор історичних наук, професор
Турченко Федір Григорович,
Запорізький національний університет,
проректор з науково-педагогічної
та навчальної роботи,
завідувач кафедри новітньої історії України.

Захист відбудеться "4" червня 2010 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "28" квітня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради **Т. А. Стоян**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Становлення України як незалежної держави, політичні перетворення в сучасному житті значною мірою відобразилися на розвитку гуманітарної сфери суспільства і, насамперед, на розвитку шкільної освіти, тому що освіта, безумовно, є одним з найважливіших факторів економічного та соціального прогресу, і суспільство, аби називатися демократичним, зобов'язане піклуватися про всебічний розвиток своїх громадян. За роки незалежності розпочато практичне реформування загальноосвітньої школи. У той же час темпи та глибина перетворень ще не повною мірою відповідають потребам держави та суспільства.

В умовах переходу на 12-річну загальну середню освіту потребує постійного оновлення зміст й організація навчально-виховного процесу, приведення його у відповідність до демократичних цінностей і досягнень науково-технічного прогресу. Ось чому виведення шкільної освіти на якісно новий, сучасний рівень є одним з основних напрямів у сфері гуманітарної політики нашої держави. Важливе місце у сучасній шкільній освіті відіграє правова освіта. І саме вона потребує серйозних кардинальних змін відповідно до реалій сьогодення. Узагальнення результатів ретроспективного аналізу розвитку шкільної правової освіти, зумовленого суспільними, соціально-культурними й іншими чинниками, дало змогу виявити характерні особливості цього феномена, загальні тенденції, можливості й перспективи модернізації шкільної правової освіти з урахуванням вітчизняних і світових тенденцій.

З огляду на вищевикладене, актуальність дисертаційного дослідження зазначеної проблеми визначається сукупністю чинників. По-перше, об'єктивна необхідність у здійсненні такого дослідження зумовлюється потребами розвитку історичної науки, аналізу позитивних і виявленні причин негативних тенденцій у шкільній правовій освіті, що передбачає розкриття в ретроспективі багатогранного і складного процесу осмислення конкретних тенденцій розвитку шкільної правової освіти й визначення на цій основі шляхів її удосконалення. По-друге, необхідністю теоретичного обґрунтування основних функцій і напрямів шкільної правової освіти в 1991–2007 рр., у зв'язку з відсутністю комплексного історичного дослідження. По-третє, відсутністю комплексного аналізу концептуальних засад шкільної правової освіти в Україні, а також недостатністю міждисциплінарних розробок з проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти.

Крім того, в умовах будівництва незалежної української держави звернення до досвіду становлення та розвитку шкільної правової освіти у 1991–2007 рр. надзвичайно актуальне. Без глибокого аналізу цих процесів, негативних і позитивних досягнень важко реалізувати основні принципи та головні напрями реформування системи шкільної правової освіти в наш час. Таким чином, актуальність теми зумовлена ще й тим, що матеріали та висновки цього

дослідження будуть сприяти процесу реформування системи шкільної правової освіти, формуванню нової, максимально наближеної до потреб суспільства та держави концепції викладання правознавства у школі. Зростання людського чинника в умовах формування громадянського суспільства потребує нового переосмислення складних і суперечливих процесів національно-культурного та просвітницького будівництва у процесі становлення незалежної української держави. А відсутність у літературі останніх років комплексного, узагальнюючого дослідження робить необхідним подальше вивчення теми в сучасному контексті на основі нового історіографічного та джерельного матеріалу.

Викладене вище визначає проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти як особливо актуальні як у теоретичному, так і практичному й історичному аспектах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах комплексної програми "Концептуальні засади формування правових знань у студентів вищих навчальних закладів" (державний реєстраційний номер 0109U001263) та в руслі наукової тематики кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. На кафедрі розробляється колективна наукова тема "Актуальні проблеми історії України". Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 31 травня 2007 р., протокол № 11.

Мета роботи полягає у пошуку та виробленні ефективних шляхів розвитку шкільної правової освіти на основі комплексного історичного аналізу теоретико-методологічних засад її становлення в незалежній Україні.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних взаємозумовлених **завдань:**

– з'ясувати стан вирішеності наукових проблем шкільної правової освіти й обрати основні напрями дослідження на основі огляду літературних джерел;

– проаналізувати рівень і повноту джерельної бази та визначити методологію дослідження теоретичного й емпіричного пошуку проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти;

– відтворити еволюцію становлення та розвитку системи шкільної правової освіти в Україні та запропонувати її періодизацію;

– виявити причини, зміст і наслідки проблем шкільної правової освіти в Україні;

– розкрити стан теоретико-методологічної бази шкільної правової освіти та сформулювати пропозиції щодо подолання недоліків;

– з'ясувати роль і місце правової освіти у системі освіти загальноосвітнього навчального закладу;

– виявити специфіку формування та реалізації державної політики у сфері шкільної правової освіти;

– визначити та теоретично обґрунтувати сучасні концептуальні засади розвитку й моделі шкільної правової освіти в Україні;

– розкрити особливості підготовки педагогічних кадрів для викладання правознавства в загальноосвітніх навчальних закладах;

– розробити рекомендації щодо поліпшення системи шкільної правової освіти та визначити перспективні напрями подальшої наукової розробки даної проблематики.

Об'єктом дисертаційного дослідження є шкільна правова освіта в Україні як складова культурно-освітніх процесів кінця XX – початку XXI ст.

Предметом дослідження є процес становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні в історичному та теоретико-методологічному контекстах у 1991–2007 рр.

Географічні межі дослідження охоплюють територію України в її сучасних державних кордонах.

Хронологічні межі дослідження визначаються 1991–2007 рр., періодом будівництва незалежної держави. Нижня хронологічна межа досліджуваної теми – 1991 р., обумовлена як початок нового етапу становлення й розвитку шкільної правової освіти в України, після проголошення незалежності. Верхній рубіж – 2007 р., як рік кардинальних змін, окреслених вищими органами виконавчої влади, Міністерством юстиції (Мін'юстом) України та МОН України у галузі правової освіти, адже саме цього року був прийнятий спільний наказ № 460/762/7, який затвердив склад міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів. Зазначені хронологічні межі зумовлені необхідністю максимально використати узагальнюючий концептуальний підхід до всього процесу становлення й розвитку системи шкільної правової освіти в Україні. З метою поглибленого вивчення окремих аспектів, що стосуються еволюції шкільної правової освіти, при проведені дослідження було залучено відповідні матеріали у дещо ширших хронологічних межах.

Дисертаційне дослідження ґрунтується на основі принципів історизму, об'єктивності, усебічності та сукупності загальнонаукових (типологізація, класифікація, систематизація, абстрагування, статистичний, пошуково-бібліографічний, системно-структурний) і спеціально-наукових **методів**, властивих історії (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний).

Робота має міждисциплінарний характер, її концептуальні та теоретичні засади ґрунтуються не лише на основі історичної науки, але й педагогічної та правової. З 1991 по 2007 рр. в загальноосвітніх навчальних закладах України склався блок правових дисциплін, які

формують в учнів правові знання та правову культуру. Усі ці правові дисципліни розкривають зміст правової освіти школярів. У дисертаційній роботі шкільну правову освіту досліджено крізь призму культурно-освітніх та державотворчих процесів країни.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та комплексному вивченні, науково-теоретичному й концептуальному обґрунтуванні нерозробленої у вітчизняній історичній науці проблеми, пов'язаної зі становленням і розвитком шкільної правової освіти України у 1991–2007 рр. У дисертаційному дослідженні теоретично узагальнено і розв'язано важливу наукову проблему – обґрунтування теоретико-методологічних засад становлення та розвитку шкільної правової освіти. Вирішення поставленої наукової проблеми в дисертаційному дослідженні представлено сукупністю нових методологічних та теоретичних положень, висновків і рекомендацій, наукова новизна яких полягає, зокрема, у тому, що:

вперше:

– у вітчизняній історичній науці комплексно досліджено й відтворено процес становлення і розвитку системи шкільної правової освіти;

– джерела з історії шкільної правової освіти стали об'єктом спеціального комплексного дослідження. Встановлено, що в українській і зарубіжній історіографії у визначених хронологічних межах відсутні спеціальні роботи, які б комплексно розкривали питання становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. Класифіковано та введено до наукового обігу архівні документи, які раніше не були опубліковані. Залучені до широкого наукового обігу нові документи та факти розширюють і поглиблюють знання з проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. Аналіз цих архівних джерел, а також опублікованих документів, дав можливість об'єктивно і неупереджено розкрити різні аспекти шкільної правової освіти в Україні у досліджуваний період;

– розроблено та теоретико-методологічно обґрунтовано новий міждисциплінарний науковий напрям – історія шкільної правової освіти – як поля ретроспективного дослідження процесів правової освіти в історичному, педагогічному, правовому та соціокультурному контексті. Новаційним є, насамперед, застосування сучасних методологічних підходів до осмислення явищ, які впливають на зміст, форми та функції правової освіти у загальноосвітніх навчальних закладах. Подано методологію дослідження проблеми становлення та розвитку шкільної освіти представниками історичної науки;

– запропоновано періодизацію процесу становлення та розвитку шкільної правової освіти. Зокрема, перший період – формування нових засад шкільної правової освіти в умовах незалежної держави 1991–1995 рр., другий – пошуку дієвої моделі шкільної правової освіти 1995–2001 рр., третій – складання системи шкільної правової освіти у 2001–2007 рр.;

– з'ясовано систему соціально-політичних, правових, економічних й організаційних механізмів формування та реалізації державної політики у сфері шкільної правової освіти;

– розкрито та проаналізовано сучасний стан організації навчально-виховного процесу з правознавства у загальноосвітніх закладах України;

– на основі системного концептуально-цілісного аналізу досліджено еволюцію змісту, організаційних форм, наукових основ шкільної правової освіти, встановлено її сутність, закономірності функціонування, визначено концептуальні засади розвитку шкільної правової освіти;

– запропоновано модель шкільної правової освіти, яка базується на вивченні правознавства протягом усього періоду навчання у школі;

– обґрунтовано пропозиції органам державної влади щодо поліпшення системи шкільної правової освіти, підготовки педагогічних кадрів для викладання дисциплін правового циклу в загальноосвітніх навчальних закладах;

удосконалено:

– наукові основи розвитку шкільної правової освіти, методологічні основи модернізації технології навчання у системі шкільної правової освіти;

– періодизацію державної політики у сфері освіти;

– систему наукових поглядів на концепцію безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів;

дістали подальшого розвитку:

– джерельна база дослідження за рахунок залучення до наукового обігу значної кількості нових документів і нормативно-правових актів;

– історіографія середньої та вищої освіти;

– положення про теоретичні засади підготовки викладачів правознавства в контексті вищої освіти України.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає у здійсненні історичного аналізу становлення та розвитку шкільної правової освіти України та науковому й теоретико-методологічному обґрунтуванні її системи, що дає можливість використати розроблені науково-теоретичні положення, висновки для удосконалення нормативно-правової бази шкільної правової освіти, а також при підвищенні рівня професійної підготовки педагогів. Висновки дисертаційного дослідження пройшли апробацію та схвалені для використання у навчальному процесі при підготовці навчально-методичних матеріалів і викладанні дисциплін для студентів у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова.

Одержані результати також збагачують знання з історії правової освіти, реконструюють генезис шкільної правової освіти, відтворюють основні тенденції й особливості її розвитку. Практичне значення отриманих результатів полягає ще й у тому, що на їх основі створено підручник, навчальні посібники. Крім того, зібраний і структурований на засадах проблемно-хронологічного підходу, об'єктивно проаналізований з погляду порівняльного та статистичного методів й узагальнений дисертаційний матеріал стане надійною основою подальших історичних досліджень у галузі шкільної правової освіти; буде слугувати збереженню та передачі педагогічного досвіду, його використанню при організації шкільної правової роботи, читанні курсів і створенні нових методичних розробок, навчальних посібників, спецкурсів з історії освіти України, правового виховання; сприятиме творчому застосуванню історичного вітчизняного освітнього досвіду в сучасних умовах розбудови національної системи освіти.

На основі результатів дослідження розроблено навчальні програми для підготовки вчителів правознавства, два навчально-методичні посібники, підручник. Створено електронні версії підручників, посібників і методичних рекомендацій для теоретичного та методичного забезпечення шкільної правової освіти.

Дисертаційне дослідження має науково-пізнавальне, теоретичне й практичне значення для пошуку ефективних шляхів удосконалення шкільної правової освіти. Запропоновані теоретичні положення, висновки й рекомендації, а також теоретичні й методологічні підходи можуть бути використані:

– *при підготовці узагальнюючих праць* з історії України, історії освіти та культури;

– *у правотворчій роботі* з питань шкільної правової освіти, спрямованій на вдосконалення законодавства, що регулює цю сферу;

– при вдосконаленні існуючих *державних програм правової освіти* населення;

– *у навчальному процесі* НПУ імені М. П. Драгоманова й інших вищих навчальних закладах (ВНЗ), школах, ліцеях, при підготовці навчально-методичних матеріалів з проблематики історії шкільної правової освіти, читанні спецкурсів з української історії, історії педагогіки, історії правової освіти, методики викладання правознавства;

– *у науково-дослідницькій сфері* – для розробки проблем розвитку української освіти у кінці XX – на початку XXI ст. та визначення напрямів подальших наукових досліджень;

– *у правовиховній роботі* – при підготовці майбутніх педагогів і формуванні змісту правовиховних заходів у школах.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є завершеним науковим дослідженням, у якому викладено авторський підхід до вивчення проблем становлення та розвитку правової освіти у загальноосвітніх закладах України у 1991–2007 рр. Положення наукової новизни, висновки і рекомендації одержані автором самостійно. З наукових праць,

опублікованих у співавторстві з Б. І. Андрусишиним, у роботі використано лише ті положення та ідеї, що є результатом особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки й ідеї дисертаційної роботи було викладено у виступах на Всеукраїнській науково-практичній конференції "Юридичні читання молодих вчених" (Київ, 2004); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 390-річчю з дня заснування Київської братської школи – предтечі Києво-Могилянської академії "Інноваційні технології у вищій юридичній освіті" (Київ, 2005); Всеукраїнській науково-практичній конференції "Актуальні проблеми юридичної психології" (Київ, 2006); на Щорічній підсумковій звітно-науковій конференції викладачів НПУ ім. М. П. Драгоманова за 2007 рік "Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету" (Київ, 2008); на міському семінарі педагогічних працівників Голосіївського району м. Києва "Розвиток життєвих компетенцій з питань правової освіти" (Київ, 2008), на засіданні круглого столу "Вивчення прав людини у загальноосвітньому навчальному закладі" (Київ, 2008); на ІІ Міжвідомчому науково-практичному семінарі "Шляхи і механізми забезпечення інформаційно-психологічної безпеки держави і суспільства" (Київ, 2008); на Міжнародній науковій конференції "П'яті юридичні читання. Проблеми верховенства права: теорія і практика" (Київ, 2009).

Рукопис дисертації обговорювався на засіданнях кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Публікації. Теоретичні узагальнення і результати дослідження знайшли своє відображення у 35 наукових працях, у тому числі у монографії, 24 одноосібних публікаціях у фахових виданнях з історії та 10 в інших наукових виданнях, публікаціях матеріалів конференцій, симпозіумів, тез і доповідей.

Структура дисертації зумовлена логікою розкриття теми, специфікою поставленої мети, завдань і характером дослідження, містить перелік умовних скорочень, вступ, шість розділів (15 підрозділів), висновки, додатки та список використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 435 сторінок, з яких основного тексту 378 сторінок. У дисертації міститься 5 додатків, обсягом 11 сторінок. Список використаних джерел включає 46 сторінок (447 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність наукового дослідження, визначено його мету, завдання, предмет й об'єкт, окреслено хронологічні та територіальні межі, установлено зв'язок з науковими програмами, планами, темами, розкрито ступінь розробленості теми, методи

дослідження, висвітлено наукову новизну і практичну значущість результатів дослідження, наведено дані про їх публікацію, апробацію за темою.

У першому розділі – *"Історіографія, джерельна та методологічна база дослідження"* – здійснено системний і всебічний аналіз архівної, наукової, навчально-методичної, періодичної літератури й інших джерел за темою дослідження і на їх основі визначено основні напрями дослідження. Історіографія проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти має досить глибоке коріння, над її розв'язанням працювала велика кількість учених з різних сфер наук.

Увага дослідників різних галузей знань до проблем шкільної правової освіти очевидна. Адже процес правового навчання проходить у межах школи з використанням новітніх педагогічних технологій і базується на досягненнях попередників, тому об'єктивно дослідити ці процеси в комплексі можуть історики, юристи, педагоги. Крім того, у дисертації наголошено, що шкільна правова освіта була та залишається складовою шкільної освіти, правової освіти й усієї системи освіти української держави. Оскільки стан освіти нашої держави безпосередньо впливає на загальний розвиток громадян і суспільства загалом, то й увага до цієї проблеми представників юридичної та педагогічної науки цілком очевидна. Аналіз праць вітчизняних дослідників засвідчив їх інтерес до проблем правової освіти України. Серед значної кількості робіт досліджуваної проблеми, привертають увагу праці Б. І. Андрусишина[1]. Автор чи не вперше у незалежній Україні порушує специфічні питання підготовки викладачів правознавства для освітньої галузі, соціально-правового захисту дітей, розвитку правової освіти.

Спроба дослідити історію становлення правової освіти і науки на території України до проголошення незалежності, а в їх контексті і побіжно проблеми шкільної правової освіти, була здійснена авторським колективом під керівництвом Ю. С. Шемшученка "Юридична освіта і наука

---

[1] Андрусишин Б. І. Кадри для освітньої галузі : проблеми підготовки / Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18. – Економіка і право. – 2005. – Вип. 2. – С. 96–105; Андрусишин Б. І. Підготовка викладачів правознавства – на рівень сучасних вимог / Б. І. Андрусишин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наукові праці та матеріали конференції /Голова ред. В. П. Андрущенко. – К. : Знання, 2001. – Вип. 1. – С. 692–694; Андрусишин Б. І. Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі / Б. І. Андрусишин // Юридичні читання молодих вчених. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції 23–24 квітня 2004 року / За заг. ред. В. П. Андрущенка. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – С. 3–13; Андрусишин Б. І. Правова культура молоді як засіб боротьби зі злочинністю / Б. І. Андрусишин // Четверті юридичні читання : матеріали Міжнародної наукової конференції 3–4 квітня 2008 р. / За заг. ред. В. П. Андрущенка. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – 476 с; Андрусишин Б. І. Соціально-правовий захист дітей з вадами розумового розвитку : навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / Б. І. Андрусишин, В. М. Синьов. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 177 с.

на Україні"[2]. Це одна із концептуальних, комплексних, теоретичних робіт новітньої української доби після проголошення незалежності, де ґрунтовно висвітлено стан юридичної освіти і науки з другої половини XIX ст. до проголошення України незалежною державою у 1991 р.

Крім дослідження наукових проблем юридичної освіти України, Ю. С. Шемшученко розробляв й інші питання, пов'язані із цією важливою галуззю знань життєдіяльності людства, зокрема і шляхи розвитку правової освіти в Україні на перспективу. Учений убачав забезпечення правопорядку в країні через підвищенням правосвідомості громадян. Конкретним засобом для цього була правова освіта. Він розглядає правову освіту крізь призму правової освіти населення, вивчення права у спеціальних юридичних вищих і середніх закладах, підвищення кваліфікації та перепідготовку юридичних кадрів тощо[3]. Відомий в України та за її межами дослідник одним із перших почав науково обґрунтовувати необхідність проведення державою низки заходів, спрямованих на поліпшення правової освіти у країні, серед яких: розробка нової програми правової освіти населення; державної програми розвитку юридичної освіти; нових програм з "Основ правознавства" для 8–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів з викладанням за принципом безперервності навчання; видання нових підручників і посібників з "Основ правознавства" й іншої юридичної науково-популярної літератури; обґрунтування потреби у юридичних кадрах[4].

Загальні проблеми розвитку середньої освіти досліджували й інші відомі українські науковці[5].

У дисертаційному дослідженні зазначено, що проблемами шкільної правової освіти займаються і дослідники, які працюють у галузі філософії, соціології тощо. Значний внесок у дослідження проблеми зроблено профілюючими науковими працями з питань шкільної освіти

---

[2] Юридична наука і освіта на Україні : монографія / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Наукова думка, 1992. – 304 с.

[3] Шемшученко Ю. С. Вибране / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2005. – 592 с.

[4] Шемшученко Ю. С. Правова освіта молоді як фактор українського державотворення / Ю. С. Шемшученко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наукові праці та матеріали конференції / Голова ред. В. П. Андрущенко. – К. : Знання, 2001. – Вип. 1. – 780 с.

[5] Головко М. Л. Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку: монографія / С. О. Голованов, М. Л. Головко, Г .В. Балабанов ; Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. – К., 2005. – 191 с; Ткаченко В. М. Десятиріччя суспільної трансформації: монографія / В. М. Ткаченко, Д. В. Табачник, В. Г. Кремень. – К. : Промінь, 2003. – 400 с; Ткаченко В. М. Проблеми освітньої політики в контексті глобалізаційних процесів / В. М. Ткаченко // Актуальні проблеми гуманітарної освіти : Збірник наукових праць. – Вип. 2. / Інститут вищої освіти АПН України ; редкол. В. П. Андрущенко [та ін.]. – Кременець : РВЦ КОГПІ імені Т. Шевченка, 2006. – С. 31–34; Турченко Ф. Г. Новітня історія України : 1939–2001 : підручник [для 11 кл. середніх загальноосвітніх навчальних закладів] 4 видання доопрацьоване та доповнене / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – К. : Ґенеза, 2006. – 384 с.

В. П. Андрущенком та В. М. Литвином[6]. Важливі аспекти впливу суспільно-політичного та соціально-економічного життя України на її систему освіти розкриваються у монографії В. С. Журавського "Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні"[7]. У ній висвітлено проблеми розвитку вищої освіти в Україні, а також роль освіти в державотворенні та розвитку культури. Заслуговує на увагу і праця із цієї проблеми В. О. Огнев'юка[8]. При вивченні зазначеної проблеми звертають на себе увагу наукові праці представників історичної школи дослідження проблем освіти. Вагомими у цьому напрямі є дослідження Ю. М. Алексєєва[9]. Також необхідно відзначити монографічну роботу "Освіта України і науково-технічний прогрес: історія, досвід, уроки"[10]. Дослідники розкрили соціально-економічні передумови становлення і розвитку загальноосвітньої школи у 20–80-ті рр. XX ст., зокрема роль науково-технічного прогресу і його вплив на різні сфери суспільного життя, зростання ролі освіти як фактора господарського розвитку країни, з одного боку, та зворотний вплив суспільно-політичного життя на систему освіти, її кількісні та якісні показники, з іншого. Крім того, дослідники узагальнили набутий теоретичний і практичний досвід, розкрили історіографію проблеми, сформулювали основні напрями вдосконалення цієї галузі освіти й окремих її компонентів у зазначений період.

З огляду на вивчення й аналіз наукових праць зазначено, що представники історичної науки більше уваги приділили загальним питанням шкільної та вищої освіти, проблеми ж безпосередньо шкільної правової освіти не стали предметом їх дослідження.

З огляду на специфіку досліджуваної проблеми у роботі наголошено, що і в зарубіжній історіографії проблеми правової освіти не були об'єктом окремого наукового дослідження. Подібні проблеми розробляються російськими вченими крізь призму шкільної правової освіти Російської Федерації. Питання шкільної правової освіти у межах своєї держави досліджуються і

---

[6] Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізації та інформаційної революції: Вибрані публікації представників наукової школи академіка АПН України, В.П. Андрущенка / Міністерство освіти і науки України, Національний університет / За ред. В. П. Андрущенка. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 550 с; Науково-освітній потенціал нації : погляд у XXI століття. Освіта і наука : творчий потенціал державо і культуротворення / Авт. кол. В. М. Литвин (кер), В. П. Андрущенко [та ін.] – К. : Навч. книга, 2004. – Кн. 2. – 672 с; Науково-освітній потенціал нації : погляд у XXI століття. Модернізація освіти / Авт. кол. В. М. Литвин (кер), В. П. Андрущенко [та ін.] – К. : Навч. книга, 2004. – Кн. 3. – 943 с.

[7] Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні : монографія / В. С. Журавський. – К. : Ін-Юре, 2003. – 415 с.

[8] Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : монографія / В. О. Огнев'юк. – К. : Знання, 2003. – 450 с.

[9] Алексєєв Ю. М. Україна : освіта і держава (1987–1997) : монографія / Ю. М. Алексєєв. – К. : Експрес-об'ява, 1998. – 110 с.

[10] Курило В. М. Освіта України і науково-технічний прогрес : історія, досвід, уроки : монографія / В. М. Курило, В. П. Шепотько. – К. : Деміур, 2006. – 432 с.

вченими та практиками республіки Білорусь. У роботі доведено, що дослідження цих проблем важливе та необхідне з метою виявлення спільних і відмінних рис у шкільній правовій освіті, а також здобутків і прорахунків у цій галузі.

Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії уваги даній темі приділено недостатньо. Комплексне дослідження питань, пов'язаних зі становленням і розвитком шкільної правової освіти України в 1991–2007 рр., досі відсутнє.

Джерельну базу дослідження проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти склали архівні й опубліковані документи офіційного характеру, матеріали офіційних періодичних видань, що дозволило комплексно, об'єктивно і неупереджено розглянути окреслену проблему. Основою джерельної бази є неопубліковані матеріали поточних архівів МОН України, Всеукраїнської міжвідомчої координаційної ради (ВМКМР) з правової освіти населення при Мін'юсті України, Асоціації українських правників, Української асоціації викладачів права, Української правничої фундації, Спілки юристів України. Вищезазначені архіви містять важливі матеріали про становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні.

Джерельну базу дослідження проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні у дисертаційній роботі класифіковано на кілька груп. Першу групу джерел склали архівні матеріали, які висвітлюють діяльність міністерств у сфері шкільної правової освіти: МОН України (ф. 166) та Мін'юсту України (ф. 8), Ради Міністрів (ф. Р-2). До цієї групи джерел належать також навчальні плани підготовки фахівців для викладання шкільного курсу правознавства, річні звіти і навчально-програмна документація вищих педагогічних закладів, які здійснювали підготовку викладачів правознавства, протоколи засідань колегії МОН України із зазначених проблем тощо. Особливо слід виділити звіти про роботу ВМКМР з правової освіти населення при Мін'юсті України. Адже саме на цей орган у досліджуваний період було покладено функцію координації й аналізу стану правової навчально-виховної роботи, підготовки викладачів правових дисциплін та видання підручників і посібників з правознавства. В архівних звітах МОН України, Мін'юсту України розкрито картину щорічного стану шкільної правової освіти в Україні, підготовки юридичних педагогічних кадрів для шкіл України, є переліки програм і навчально-методичних посібників, рекомендованих МОН України для використання в навчальних закладах, у тому числі й із правознавства. До цієї групи архівних джерел належать також звіти ВНЗ про стан підготовки педагогічних кадрів для шкіл, зокрема й учителів правознавства.

Важливу групу архівних джерел дисертаційного дослідження склали програми зі шкільного курсу правознавства. Саме у них міститься зміст підготовки учнів із зазначеного

курсу в школі, перелік необхідних навичок й умінь, які формувалися у процесі вивчення курсу. Це, зокрема, перші у незалежній Україні програми зі шкільного курсу правознавства, підготовлені фахівцями Інституту держави і права АН України й Української Асоціації викладачів права у 1991 р. Вони були впроваджені у шкільний навчальний процес у 1992 р. і постійно вдосконалювалися у другій половині 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст., у зв'язку зі стрімкими змінами в суспільно-політичному житті країни. Крім зазначених джерел, варто згадати програми до навчального курсу "Правознавство" для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів. Ще одним джерелом для вивчення змісту шкільного правознавства у 10–11-х класах стали програми курсу "Основи правознавства" для 9–11-х класів з поглибленим вивченням права і вищих професійних училищ. Оскільки викладання правознавства у кінці 90-х рр. XX ст. не обмежувалося викладанням лише курсу правознавства у 9 класі, то джерелом для вивчення теоретичного підґрунтя викладання правових дисциплін стали програми з інших курсів. Так, у 1990-х рр. у 8-х класах загальноосвітніх навчальних закладів було запропоновано викладання курсу "Практичне право". Крім того, джерелом для вивчення стала програма курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів. Також джерелами дослідження у дисертаційній праці стали програми курсу для загальноосвітніх навчальних закладів: "Права дитини і людини в документах ООН" (5–8 кл.), "Громадянська освіта" (9–11 кл.), "Досліджуючи гуманітарне право" (10–11 кл.) тощо.

Другу групу джерел становлять опубліковані джерела, насамперед нормативно-правові акти держави, що регулювали проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. Зокрема, закони України, постанови Кабінету Міністрів (Кабміну) України, укази Президента України із зазначеного питання. Основою для вивчення стали закони України: "Про освіту", "Про дошкільну освіту", "Про загальну середню освіту", "Про вищу освіту", – адже саме вони визначили основні напрями правового регулювання освіти у досліджуваний період.

Важливим джерелом для дослідження проблеми стали нормативно-правові акти МОН України та Кабміну України, зокрема: Цільова комплексна програма "Вчитель", Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття"), Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа), Концепція профільного навчання у старшій школі, Державний стандарт базової і повної середньої освіти, Концептуальні засади розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір, Програма правової освіти населення України, Програма розвитку юридичної освіти на період до 2005 р., Державна програма розвитку вищої освіти на 2005–2007 рр., Державна програма розвитку освіти на 2006–2010 рр. Нормативно-правові акти Президента України є також важливим джерелом при розкритті теми дослідження. Це, зокрема: Указ Президента України "Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні"; Національна програма правової освіти населення; Національна доктрина розвитку

України у XXI ст.; Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні".

До третьої групи джерел належать матеріали інформаційних і статистичних збірників та довідників, де містяться матеріали про динаміку змін у шкільній правовій освіті України, кількісні показники педагогічних кадрів, які викладали правознавство у школі. Насамперед, це статистичні щорічні зведення, які друкувалися в "Інформаційному віснику Міністерства освіти і науки України" та "Статистичному щорічнику України".

Четверта група джерел – це матеріали науково-практичних конференцій і семінарів з питань правової освіти в Україні.

П'ятою групою джерел з проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні стали матеріали наукових періодичних видань: "Сіверянський літопис", "Історичний журнал", "Історія та правознавство", "Історія України", "Український історик", "Український історичний журнал", "Історія в школі", "Історія в школах України", "Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія Історичні науки", "Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія Економіка і право", "Університет" та ін.

У ході розв'язання поставлених завдань у дисертації використовувалися такі наукові методи: історичний, логічний, абстрагування, системно-структурний, що дозволили комплексно вивчити об'єкт і предмет дослідження, здійснити наукову реконструкцію процесу становлення й розвитку шкільної правової освіти в Україні в 1991–2007 рр. Порівняльно-історичний метод сприяв розкриттю особливостей основних функцій і напрямів шкільної правової освіти та дослідженню історіографічної та джерельної бази дослідження. Ретроспективний метод допоміг з'ясувати стан правової освіти в загальноосвітніх навчальних закладах на території України напередодні проголошення незалежності. Системний підхід до розвитку суспільних процесів і соціальних структур та спеціально-наукові методи (компаративний) уможливили визначення тенденцій розвитку шкільної правової освіти досліджуваного періоду, специфіки державної політики у цій галузі. Комплексний підхід, спрямований на узагальнююче вивчення становлення та розвитку шкільної правової освіти, дозволив охарактеризувати еволюцію і якісний стан шкільної правової освіти в Україні. Методи проблемної хронологізації та персоналізації допомогли здійснити періодизацію, встановити структуру і зміст шкільної правової освіти, простежити якісні зміни в підготовці педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів, охарактеризувати концептуальні засади подальшого розвитку та моделі шкільної правової освіти в Україні.

Для розв'язання дослідницьких завдань у дисертації використано також комплекс взаємодоповнюючих методів суміжних гуманітарних наук: пошуково-бібліографічний метод виявлення архівних, бібліотечних каталогів, фондів, описів, бібліографічних видань;

класифікація та систематизація літературних джерел з метою виявлення опорної джерельної бази й об'єктивних даних, що стосуються діяльності органів державної влади стосовно шкільної правової освіти; контент-аналіз архівних документів і матеріалів мав прикладне застосування, коли досліджувалися матеріали засідання колегії Міністерства народної освіти (МНО) та МОН України, Мін'юсту з питань правоосвітньої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів; історико-педагогічний, порівняльний і статистичний аналіз фактів та явищ, їх синтез для дослідження еволюції змісту шкільної правової освіти, встановлення загальних особливостей і специфіки розвитку шкільної правової освіти в Україні; вивчення документації (навчальних планів, програм, підручників, посібників) з метою виявлення особливостей дидактичної системи шкільної правової освіти; хронологічного й діахронного (для дослідження процесу становлення шкільної правової освіти); функціонально-структурного аналізу, що дав змогу простежити причинно-наслідкову й історичну зумовленість виникнення досліджуваної проблеми, виявити закономірності й тенденції її розвитку; компонентно-структурного, системно-структурного аналізу для розгляду шкільної правової освіти та її компонентів як системи, що містить у собі підсистеми; систематизація, інтерпретація й узагальнення опрацьованих матеріалів для формулювання висновків, рекомендацій і визначення шляхів подальшого розвитку шкільної правової освіти в Україні.

Таким чином, у сучасній українській історичній науці питання становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні не було об'єктом окремого наукового дослідження, хоча певні аспекти цієї проблеми українські науковці вивчали:

– відомі історики – Б. І. Андрусишин, Ю. М. Алексєєв, А. М. Боровик, М. Л. Головко, В. М. Даниленко, О. В. Єгорова, В. М. Курило, О. М. Левчишена, В. М. Литвин, В. М. Ткаченко, Ф. Г. Турченко та ін.;

– представники юридичної науки – Ю. С. Шемшученко, В. І. Андрейцев, В. Д. Сущенко, С. В. Савченко, Г. О. Мурашин, В. Н.Денисов, П. М. Рабінович, В. С. Семенов, І. Б. Усенко, Л. Г. Заблоцька, І. І. Котюк, В. Ф. Опришко, О. М. Мироненко, О. Р. Михайленко, В. С. Журавський, В. Ф. Годованець, В. М. Кампо, В. Г. Тертичний та ін.;

– дослідники педагогічної науки – В. М. Синьов, О. І. Пометун, В. К. Майборода, В. І. Луговий, Т. О. Ремех, І. М. Гейко, О. Д. Наровлянський та ін. Залучення великої кількості архівних матеріалів і матеріалів поточних архівів сприяли розкриттю теми дисертаційного дослідження достовірно та неупереджено. Усього було опрацьовано три архівних фонди, близько 200 архівних справ, завдяки чому до наукового обігу введено багато нових неопублікованих документів, що характеризують різні аспекти шкільної правової освіти в Україні в досліджуваний період. У дисертаційній праці запропоновано методологію дослідження проблем шкільної правової освіти. Для розв'язання проблем становлення та

розвитку шкільної правової освіти, пошуку та вироблення пропозицій у цій сфері у роботі використані принципи історизму, об'єктивності, усебічності, пізнання, а також як загальнонаукові, так і спеціально-наукові методи, властиві історії.

У другому розділі – *"Загальна характеристика проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні"* – відтворюється еволюція становлення та розвитку шкільної правової освіти. Показано, що за роки незалежності вітчизняна система середньої освіти багато разів змінювала свої пріоритети. У 70–80-х рр. XX ст. найпрестижнішими вважалися політехнічні інститути, школа працювала на підготовку учнів до вступу саме до таких закладів. У 90-ті рр. XX ст. стали спішно запроваджувати додаткові години для іноземних мов, літератури, історії. Основою у шкільній освіті цього часу вважалися гуманітарні й суспільні науки. Концепція нової школи з'явилася лише у 2002 р. Вона мала назву "Національна доктрина розвитку освіти". Згідно із цим документом пріоритетом шкільної освіти в Україні було проголошено особистісний розвиток учня. На практиці це означало відхід від уніфікованої системи навчання, яка до розпаду Радянського Союзу злагоджено працювала в усіх союзних республіках. Із 2005 р. для багатьох шкіл обов'язковим стало вивчення не однієї, а двох мов; стабільно збільшується кількість студентів у гуманітарних ВНЗ. У 2006 р. МОН України основним завданням школи на найближчі кілька років визначило формування цілісної концепції середньої освіти, яка не допускає нехтування якимось циклом наук.

У дисертації зауважено, що ще одним напрямом розвитку середньої освіти наприкінці 90-х рр. XX ст. мала стати профілізація навчального процесу і диференціація навчальних програм. Можливість широкого вибору профільної освіти привела до того, що МОН України було схвалено 23 навчальні програми. Такий плюралізм викликав появу ще однієї прикмети нової шкільної освіти – розриву між середньою і вищою школою. Подолати цю тенденцію мала нова концепція безперервної освіти, запропонована МОН України у 2006 р. Передумовами для виконання цього задуму стало запровадження в 2000 р. 12-річного навчання в середній школі і проведення у 2004–2006 рр. перших зовнішніх випускних тестів.

У роботі з'ясовано, що зміни суті середньої освіти в Україні не встигають за змінами форми. Крім того, серед головних проблем середньої освіти є не брак методологічної основи, а погане матеріальне забезпечення і відсутність інтересу учнів до знань. Також доведено, що сучасна українська шкільна правова освіта є продуктом тривалого і неоднозначного процесу розвитку. Це зумовлено складним характером державно-правового будівництва в Україні й особливостями її суспільно-політичного устрою на тому чи іншому етапі. Однак уже за часів незалежності у державі зроблено чимало науково-обґрунтованих пропозицій щодо зміни застарілої системи викладання правознавства у школі.

У ході дослідження обґрунтовано тезу про те, що у зв'язку з поширенням правозахисного руху у другій половині 80-х рр. XX ст. в СРСР важливу роль у розвитку правової освіти починають відігравати правові громадські організації. Вони виступали з пропозиціями щодо зміни правової освіти в Україні, зокрема і шкільної. Так, суттєву допомогу МОН України у підготовці юридичних кадрів і становленні правової освіти почала надавати утворена в 1989 р. Українська асоціація викладачів права. Дедалі помітнішою у справі розвитку юридичної науки й шкільної правової освіти стала діяльність створеної у 1991 р. Спілки юристів України та Української правничої фундації. Остання, починаючи з моменту створення з травня 1992 р., активно сприяла становленню шкільної правової освіти в Україні. Крім громадських правничих організацій, до процесу створення нової системи шкільної правової освіти долучилися МОН України, Міністерство внутрішніх справ України, Мін'юст України. Саме з їх ініціативи у загальноосвітніх школах I–III ступенів МОН України лише з 1995 р. для обов'язкового викладання було запроваджено курс "Основи правознавства", який став основою створення системи шкільної правової освіти України.

У кінці XX – на початку XXI ст. у загальноосвітній школі, хоч і не в повному обсязі, склався правовий блок дисциплін, який певним чином відповідав тогочасним вимогам до правової освіти. Обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства визначався для загальноосвітніх навчальних закладів потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина, а для професійно-технічних, ВНЗ і закладів післядипломної освіти, крім того, – ще й високими вимогами до освітнього, освітньо-кваліфікаційного рівня особи. У загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти здійснювалася широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучалися вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права. Правова освіта здійснювалася із застосуванням новітніх інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання.

Отже, той фундамент, який було закладено у шкільній правовій освіті у досліджуваний період дає підстави говорити про запровадження на 2007 р. у загальноосвітніх закладах України цілого блоку правових дисциплін або системи шкільної правової освіти, починаючи з дошкільного віку. Так, у дошкільних виховних закладах дітям викладалися початкові знання про норми поведінки, прищеплювалися звички щодо їх виконання, виховувалася повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. У дошкільних виховних закладах правова освіта зазвичай мала характер гри, вона здійснювалася на основі програм і методичних рекомендацій, які затверджені МОН України. У початковій школі запроваджені елементи правової освіти у змісті інших предметів. В основній та старшій – викладалися предмети правового змісту. Це "Права дитини" (5–6 кл.), "Практичне право" (7–8 кл.), "Основи

правознавства" (9 кл.), "Права людини" (10–11 кл.). Крім того, у школах гуманітарного спрямування створювалися класи з поглибленим вивченням правознавства або профільні класи. На початку XXI ст. у шкільні програми було введено новий курс "Громадянська освіта", який формував в учнів уявлення про основи демократичної, політичної культури, громадянської компетентності, політико-правових знань. Усе це дає підстави говорити про початковий етап складання системи безперервної шкільної правової освіти в Україні. Наступним етапом розвитку шкільної правової освіти має стати її концептуальне та нормативно-правове закріплення. У дисертації також уперше подано періодизацію становлення та розвитку шкільної правової освіти.

У третьому розділі – *"Теоретичне обґрунтування основних функцій і напрямів шкільної правової освіти"* – досліджено, що на початку XXI ст. на всій території України йшов процес формування системи шкільної правової освіти, що виражалося, насамперед, у теоретичному обґрунтуванні українськими науковцями та педагогами основних функцій і напрямів шкільної правової освіти. Проведені ними наукові дослідження сприяли забезпеченню навчального процесу з правознавства новими програмами правових курсів, а також упровадженню допрофільного та профільного правового навчання.

З'ясовано, що розробка та підготовка шкільної програми з правознавства започаткувалася одразу після проголошення Україною незалежності у 1991 р. Представники кількох пострадянських правових шкіл розпочали роботу над теоретичним обґрунтуванням основних функцій і напрямів шкільної правової освіти. Підсумком їх роботи стали необхідні для школи програми зі шкільного курсу правознавства. Першою спробою обґрунтувати викладання шкільного курсу правознавства стала програма з "Основ радянської держави і права", підготовлена українськими вченими в період між ухваленням Декларації про державний суверенітет й Актом проголошення незалежності України. Разом із тим, у 1991 р. було підготовлено ще одну альтернативну програму для викладання шкільного курсу правознавства –"Основи української держави і права", де теоретично обґрунтовувалися основні функції і напрями шкільної правової освіти на той час. У 1992 р. також розроблено й опубліковано проект програми курсу "Основи держави і права України" для 9-х класів загальноосвітніх шкіл групою українських учених Інституту держави і права НАН України. Потреба у розробці цієї програми була викликана необхідністю удосконалення попередніх і постійними змінами в законодавстві країни. У більшості шкіл України викладання навчальної дисципліни "Основи правознавства" велося переважно за програмою, запропонованою фахівцями Інституту держави і права імені В. М. Корецького, яка постійно удосконалювалася у зв'язку із розбудовою українського суспільства, оновленням нормативно-правової бази держави. Набутий досвід теоретичного обґрунтування питань шкільної правової освіти дав змогу у 2001 р. уточнити

низку положень програми, підготовленої О. М. Мироненком й І. Б. Усенком, насамперед, у напрямі подальшої адаптації навчального курсу до вікових особливостей учнів. Таким чином, уже в кінці 90-х рр. ХХ ст. науковцями було теоретично обґрунтовано особливості викладання шкільного курсу правознавства. Підготовлені програми стали підґрунтям для викладання курсу "Основи правознавства" у 9 класі загальноосвітніх навчальних закладів України.

У 90-ті рр. ХХ ст. було теоретично обґрунтовано викладання у школі правового курсу "Права людини". Проект програми курсу "Права людини" для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів був підготовлений українськими вченими у кінці 1995 р. У 2006–2007 навчальному році курс "Права людини" вчителі викладали за новою програмою, що була затверджена МОН України (авт. Т. О. Ремех, О. І. Пометун). Програму курсу "Конституція України" було розроблено українськими науковцями у 1996 р. Викладання відповідно до цієї програми велося у 1996–1997/1997–1998 навчальних роках з метою корекції знань учнів 10–11 класів, які вже отримали основи конституційних знань, але на базі старої Конституції УРСР. У цей самий період чимало уваги приділено теоретичному обґрунтуванню викладання у школі ще одного правового курсу "Практичне право". Його вивчення було запропоновано у 8-х класах загальноосвітніх навчальних закладів. У середині 90-х рр. ХХ ст. фахівцями було теоретично обґрунтовано і викладання курсу "Основи правознавства" для 9–11 класів учнів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ. У 2002 р. фахівці Науково-методичного центру професійно-технічної освіти та Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України розробили програму для професійно-технічних навчальних закладів, що відобразила специфіку викладання правознавства у цих навчальних закладах.

У дисертації констатується, що з 2003 р. старша школа в Україні функціонувала як профільна, що дало змогу повніше реалізувати принцип особистісно-зорієнтованого навчання, створило сприятливі умови для врахування індивідуальних особливостей, інтересів і потреб учнів, формування у них орієнтації на певний вид майбутньої професійної діяльності. Для профільних класів було розроблено програму "Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства". Формами профільної підготовки із правознавства на початку ХХІ ст. були не лише поглиблене вивчення відповідних предметів правового змісту, а й факультативи та курси за вибором. Одним із напрямів профільної підготовки у 2003–2007 рр. були учнівські олімпіади з правознавства. Формами допрофільної підготовки учнів з правознавства у 2003–2007 рр. були правознавчі курси за вибором. За рахунок варіативної частини в основній школі вивчалися курси "Практичне право" (8 кл.), "Громадянська освіта" та "Ми – громадяни України" (9 кл.), у зміст яких інтегровано правові знання.

Доведено, що системний підхід до правової освіти, який упроваджувався у загальноосвітніх закладах України, дав певні результати. У багатьох школах здійснюється

цілеспрямована правова освіта через основний курс правознавства, мережу профільних спецкурсів і гуртків, які читаються за авторськими програмами. Інноваційні підходи у навчанні сприяють поступовому формуванню в учнів власного погляду, власної позиції, умінню аргументувати думку, робити вибір (у т. ч. професійний). Крім того, процес модернізації загальної середньої освіти потребує подальшої копіткої роботи усіх зацікавлених інституцій, насамперед, у напрямі підвищення рівня шкільного курсу правознавства в навчальному плані загальноосвітнього навчального закладу. Такі заходи будуть сприяти подоланню правового нігілізму школярів, і натомість, становленню правової держави.

Аналіз стану викладання правознавства у 2002–2003 навчальному році засвідчив, що вивчення правознавства здійснювалося у 21 тис. загальноосвітніх шкіл, 348 гімназіях, 300 ліцеях. Поглиблено правознавство вивчалося у 398 загальноосвітніх школах, 81 гімназії, 53 ліцеях. Констатовано, що цей предмет поглиблено викладався лише в 1,9 % загальноосвітніх школах, 23,2 – гімназіях, 17,6 % – ліцеях від загальної їх кількості. Зрозуміло, що про активне поглиблене вивчення правознавства у школах України навряд чи можна було говорити. Проведений аналіз також засвідчив, що більшість загальноосвітніх навчальних закладів окремих регіонів були погано забезпечені підручниками, посібниками, методичними та дидактичними матеріалами із цього предмету. Викладачі й учні висловлювали незадоволення підручниками через їх важку для засвоєння термінологію та застарілість окремих положень. Суттєвим недоліком у навчально-виховному процесі була також відсутність у більшості загальноосвітніх шкіл обладнаних історико-правових класів, куточків, наочної юридичної інформації. У школах рідко проводилися зустрічі педагогічних працівників, учнів і їхніх батьків із фахівцями-юристами, представниками правоохоронних органів та правозахисних організацій. До недоліків належать і недосконалі програми вивчення правових дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах, які неповною мірою відповідають потребам і реаліям сучасного життя.

Таким чином, у процесі реформування загальної середньої освіти у 2004–2007 рр. навчальні плани було істотно модернізовано відповідно до вимог Державного стандарту загальної середньої освіти. В інваріантній складовій Базового навчального плану право, як й історія рідного краю, історія України, всесвітня історія, мораль, економіка, філософія, громадянська освіта, було структурним компонентом освітньої галузі "Суспільствознавство". На цю галузь відведено у 5–12 класах лише 770 год, або 8,6 % Базового навчального плану загальноосвітніх навчальних закладів II–III ступенів. Цілком очевидно, що ця кількість годин зовсім не задовольняє сучасну школу у викладанні курсу правознавства, оскільки подолати правовий нігілізм учнів без викладання повноцінного курсу дуже важко. При аналізі позитивних здобутків процесу формування нових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів (12-річна середня школа), у дисертації не залишилися поза увагою певні

невирішені проблеми, упущення, що стосуються, зокрема, досліджуваних проблем шкільної правової освіти. Так, в 11-річній стандартній школі I–III ступенів на курс правознавства виділено 1,5 год, що складає 0,54 % год інваріантної складової типового навчального плану загальноосвітнього навчального закладу з українською мовою викладання, 12-річної універсальної, відповідно, виділено 3 год, що складає 0,95 %, а 12-річної профільної – 8 год, що складає 1,4 % год зазначеного плану. Якщо ці цифри порівняти з 11-річною стандартною школою другого ступеня, де вивчається основний курс правознавства, на який виділено 1,5 год, що складає 1,06 % год інваріантної складової типового навчального плану загальноосвітнього навчального закладу з українською мовою викладання, то можемо з упевненістю зазначити, що кількість годин на цей предмет у загальній частині навчальних планів зменшується, а це не сприятиме подоланню дитячої злочинності, підвищенню рівня правових знань учнів, на що направлений не один нормативно-правовий акт держави. Ці цифри підтверджують тезу про те, що кількість годин, які відведені типовим навчальним планом сучасної 11-річної школи у відсотковому відношенні до загальної кількості годин інваріантної складової тільки на 0,34 % буде більшою в профільній 12-річній школі, а у стандартній – меншою. Очевидно, що це є недоліком Базового навчального плану.

У четвертому розділі – *"Державна політика у сфері шкільної правової освіти"* – проведено детальну характеристику діяльності центральних органів влади у галузі шкільної правової освіти, а також ВМКМР з правової освіти населення та місцевих органів влади з питань поширення правової освіти населення та правових знань серед учнівської молоді України.

У дисертаційній роботі державна політика в галузі освіти розглядається як діяльність держави в особі її державних органів із забезпечення функціонування і розвитку системи освіти. Це система дій з реалізації в суспільстві затвердженої органами державної влади і схваленої громадською думкою концепції освіти. Освітня політика – це, насамперед, політика, що забезпечує розвиток і функціонування освіти. Крім того, освітянська діяльність в Україні регулюється постановами Верховної Ради України, указами та розпорядженнями Президента України, постановами та розпорядженнями Кабміну України, положеннями, наказами і розпорядженнями МОН України. До цього слід додати, що державна політика України в галузі освіти ґрунтується також на правових актах європейського і світового освітньо-правового простору. Державну політику у сфері освіти у дисертаційному дослідженні запропоновано поділити на три етапи: перший – руйнування старої нормативно-правової бази та становлення нової бази освіти незалежної України (1991–1995); другий – удосконалення і приведення в систему освітнього законодавства країни (1995–2002); третій – гармонізація української освіти до європейського освітнього простору (2002–2007).

З'ясовано, що координацію шкільної правової освіти у кінці 80-х рр. XX ст. здійснювало МОН та Мін'юст. Профільне міністерство слідкувало за реалізацією змісту та завдань, окреслених програмами, та якістю навчання, а Мін'юст через юридичну методичну раду здійснювало координаційну методичну роботу щодо юридичного всеобучу у республіці. У 1991 р. ще до проголошення незалежності Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти, Держкомітет у справах молоді та спорту, Мін'юст України, Мінкультури України, Мінохорони здоров'я України, Мінпраці України, Кабмін України розробили і затвердили "Міжвідомчу програму правового і морального виховання підлітків на 1991–1992 роки", якою визначалася необхідність удосконалення правового виховання дітей і підлітків.

В Україні, починаючи з 1991 р., розпочалася робота над створенням нової концепції освіти, зокрема і правової, оскільки у суспільстві відбулися кардинальні зміни соціально-економічних і політичних відносин. Першим заходом держави у цьому напрямі стало ухвалення "Програми розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995)", де було визначено необхідність реформування системи освіти у перехідний період, зокрема законодавчого та правового забезпечення, фінансово-економічної підтримки, соціального захисту, кадрової, наукової, програмно-методичної й інформаційної допомоги. На підвищення правосвідомості і правової культури громадян була спрямована "Програма правової освіти населення України", запропонована у 1995 р. Для реалізації цієї програми було проведено чимало важливих заходів у цій галузі. Зокрема, затверджено Положення про ВМКМР з правової освіти населення, що стала постійно діючим дорадчим органом при Мін'юсті України. На неї покладалася низка завдань у сфері правової навчально-виховної роботи країни. Наприкінці 1995 р. і МОН України стало більше уваги приділяти питанням шкільної правової освіти. Так, у схваленому у цьому році на засіданні Колегії проекті Концепції гуманітарної освіти в Україні правова освіта розглядалася як основний структурний елемент гуманітарної освіти. На початку 1996 р. на Колегії МОН України було розглянуто і схвалено Концепцію виховання молоді у національній системі освіти, де серед основних напрямів виділялося правове виховання, завданням якого було формування правової культури, прищеплення поваги до прав і свобод людини та громадянина, Конституції України, державних символів тощо. У 1996 р. було видано Указ Президента України «Про Національну програму "Діти України"». Цей документ регулював невідкладні дії, спрямовані на пріоритетне ефективне правове вирішення проблем дитинства, зокрема удосконалення нормативно-правової бази системи освіти та законодавства щодо захисту прав дітей. У 1998 р. МОН України розглядало питання про необхідність розробки концепції правової освіти в Україні, а також підготовки педагогічних кадрів, які б могли на належному професійному рівні забезпечувати викладання правознавства у середній школі. Підсумкове засідання Колегії цього міністерства за 1998 р., проведене у березні 1999 р.,

визначило необхідність розбудови шкільної правової освіти України. Зокрема, на ньому зазначалося про необхідність навчання учня правознавству та правовій освіті протягом усього періоду навчання, шляхом упровадження комплексної цільової програми правової освіти, починаючи з 1 класу. У 1999 р. на засіданні Колегії МОН України було розглянуто Комплексну програму заходів розвитку середньої освіти на 1999–2012 рр. Фактично, цим документом визначалися основні напрями розвитку загальної освіти, підготовки педагогічних кадрів тощо.

Питання правової освіти населення на державному рівні у кінці XX ст. порушувалося Президентом України. У Посланні Президента до Верховної Ради України у 2000 р. "Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр." зазначалося про необхідність посилення уваги до правової освіти громадян та правової інформатизації. Передбачалося докласти значних зусиль для активізації роботи у цьому напрямі у регіонах, у піднесенні ролі міжвідомчих комісій з питань правової освіти та пропаганди. Знаковим для державної політики у сфері шкільної правової освіти став 2001 р. У державі почали розуміти необхідність кардинальних реформ у цій галузі, оскільки будувати правову державу без підвищення рівня правової освіти було дуже важко. Саме тому у жовтні 2001 р. було видано Указ Президента України "Про Національну програму правової освіти населення", мета якої полягала в підвищенні рівня правової освіти населення, створенні належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпеченні їх конституційного права знати свої права й обов'язки. У ході реалізації основних заходів цієї Програми протягом 2001–2005 рр. держава сприяла утвердженню гуманістичних правових ідей, загальнолюдських і національних правових цінностей, визнала правову освіту населення одним з основних чинників формування високої правосвідомості та правової культури окремих громадян й усього суспільства. У 2007 р. органи державної влади проводили заходи, спрямовані на вдосконалення шкільної правової освіти, зокрема було розпочато розробку Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів.

Упродовж досліджуваного періоду, тобто з початку 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст., у державі чимало уваги приділяли перебудові шкільної правової освіти. Верховна Рада України, Комісія Верховної Ради України з питань науки й освіти, Президент України, Кабмін України та профільне МОН України, Академія правових наук України визначали державну політику у сфері освіти та шкільної правової освіти, зокрема. Це втілилося в ухваленні законів України, постанов уряду й указів Президента України. Усі нормативно-правові акти, ухвалені вищими органами влади, що досліджені й уведені до наукового обігу у розділі, сприяли становленню шкільної правової освіти, правовиховної роботи серед населення України. Щорічно, починаючи із 2001 р., МОН України проводилися навчально-методичні семінари для викладачів правових дисциплін загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів із

залученням наукових працівників і фахівців-практиків у галузі права. Починаючи з 2002–2003 навчального року, МОН України та Мін'юстом України розв'язано питання щодо обов'язкового викладання курсу "Основи правознавства" у загальноосвітніх навчальних закладах, починаючи з 9 класу. У цьому ж навчальному році та наступних навчальних роках МОН України забезпечено розроблення методик і видання методичних посібників з викладання основ правознавства в 9–12 класах загальноосвітніх навчальних закладів, а також видання навчальних підручників з основ правознавства. Завдяки проведеним державою на початку 90-х рр. XX ст. та в першому десятилітті XXI ст. заходам було визначено основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи з їх реалізації. Крім цього, підвищено рівень правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді. Державні органи доклали активніших зусиль з поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою освітою. На цьому етапі шкільна правова освіта стала активно підтримуватися вищими органами влади країни. Підготовка викладачів правових дисциплін здійснювалася ВНЗ як за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб. Було значно поліпшено якість підготовки викладачів правових дисциплін і підвищено ефективність викладання правових дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти.

У дисертації з'ясовано, що досягненням держави досліджуваного періоду була спроба концептуально визначити основні напрями правової освіти, починаючи від дошкільних навчальних закладів і завершуючи вищими. Надання правової освіти стало здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти. У загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти велася широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучалися вчені, представники правозахисних організацій, працівники правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права. У цей самий період ВМКМР з правової освіти населення спрямовувала свою діяльність на створення необхідних умов для набуття учнівською молоддю правових знань і навичок у їх застосуванні, а також визначала основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи з їх реалізації. Одразу після створення у 1995 р. Рада під керівництвом голови – міністра юстиції – розгорнула активну роботу, спрямовану на поширення правових знань серед населення. За досліджуваний нами період ВМКМР чимало зробила для поширення правових знань серед учнівської молоді. Про перші роки після створення цього органу ми можемо говорити як про період його становлення, тобто напрацювання форм і методів роботи. На початку XXI ст. діяльність ВМКМР значно активізується, збільшується обсяг правових заходів, проведених цим органом. Слід зауважити, що її діяльність є різновекторною. Тематика питань, що протягом 2001–2007 рр. на своїх засіданнях розглядала Рада, була різною, це:

правопорушення серед дітей і молоді; потреба вдосконалення і реформування системи освіти, зокрема в частині викладання основ правознавства; перебудова всієї системи вивчення правових дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах, цілеспрямована систематична правовиховна робота в дитячому середовищі; збільшення в загальноосвітніх навчальних закладах кількості годин для викладання основ правознавства через перехід на нову структуру і 12-річний термін навчання; особливості правоосвітньої роботи в областях України; методична допомога у правоосвітній та правовиховній роботі загальноосвітнім навчальним закладам; проведення спільних рейдів з виявлення неповнолітніх осіб, які бродяжать і жебракують; боротьба з підлітковою бездоглядністю та безпритульністю; запровадження в Україні безперервної правової освіти, починаючи з дитячого садка. Адже за даними правоохоронних органів кожна десята особа, затримана у 2006 р., яка вчинила злочин, була неповнолітньою.

У дисертації зазначено, що розвиток правової культури помітно гальмується недосконалим законодавством. У той же час ця проблема зовсім не знімає потреби у правовому вихованні людини, а тим більше молодої. Суспільство потребує посилення цілеспрямованої діяльності держави щодо передачі юридичного досвіду, систематичного впливу на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, настанов, що забезпечують дотримання, виконання і використання юридичних норм. Особливої уваги заслуговують середні загальноосвітні школи II–III ступенів.

Отже, місцеві органи державної влади, виконуючи Національну програму правової освіти населення у 2001–2005 рр., сприяли підвищенню правосвідомості громадян, їх правової культури, неухильному дотриманню вимог законодавства, кваліфікованому його застосуванню, поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін і підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти, підвищенню рівня правової поінформованості населення. Зрозуміло, що подолати правовий нігілізм громадян усієї країни за такий короткий час, незважаючи на пророблену велику роботу, було неможливо. Очевидним є і те, що не в усіх областях були позитивні результати у розв'язанні цих проблем. У дисертації доведено, що переважна більшість правоосвітніх заходів, які проводили місцеві органи виконавчої влади, реалізовуючи програми правової освіти населення областей, були безадресними, наповнені переважно помпезністю, спрямованою на забезпечення звітності, а не досягнення реальних результатів. Продовжуючи уже вироблену за роки незалежності традицію, у 2005 р. усіма органами державної влади були окреслені нові плани з питань поширення правової освіти та правових знань серед учнівської молоді на 2005–2012 рр.

У п'ятому розділі – *"Концептуальні засади розвитку та моделі шкільної правової освіти в Україні"* – доведено, що спроби концептуального визначення та моделей шкільної

правової освіти не були завершені й не отримали загальнодержавного схвалення. У дослідженні обґрунтовано, що Програми правової освіти населення (1995 та 2001) правовій освіті у загальноосвітніх навчальних закладах відвели лише другорядну роль. Концепції безперервної правової освіти створили тільки окремі школи і регіони України. Загальнодержавної ж концепції шкільної правової освіти у досліджуваний період, на жаль, створено не було. Однією з причин її відсутності стало недостатньо уважне ставлення держави до визначення ролі шкільної правової освіти у суспільстві. Адже урядовці протягом 16 років незалежності лише говорили про всезростаючий правовий нігілізм, відзначали зростаючу дитячу злочинність, що постійно молодшала, ухвалювали рішення, спрямовані на поширення правової освіти населення в державі, однак головного рішення прийнято так і не було. А воно мало полягати у визначенні належного місця курсу правознавства у навчальних планах загальноосвітніх навчальних закладів. Лише у 2007 р. Мін'юст та МОН України видали спільний наказ № 460/762/7, який затвердив склад міжвідомчої робочої групи з розроблення Концепції безперервної правової освіти у системі загальноосвітніх навчальних закладів.

З метою порівняння основних тенденцій розвитку у шкільній правовій освіті у дисертації автор звертається до досвіду Російської Федерації та Білорусі, адже після розпаду СРСР кожна радянська республіка розпочала будувати свою національну модель шкільної правової освіти. При дослідженні концептуальних засад розвитку та моделей шкільної правової освіти на пострадянському просторі у 1991–2007 рр., автором виокремлено кілька спільних, характерних рис цього процесу.

У дисертаційній роботі охарактеризовано і проаналізовано концепції та моделі шкільної правової освіти загальноосвітніх навчальних закладів різних регіонів країни. Обґрунтовано, що у національній загальноосвітній школі обсяг і зміст обов'язкового курсу з правознавства для загальноосвітніх навчальних закладів визначався потребою суспільства у вихованні правосвідомого громадянина. Правова освіта здійснювалася із застосуванням сучасних інформаційних технологій, зокрема елементів дистанційного навчання. У сучасній Україні фактично закладено фундамент для створення системи шкільної правової освіти, починаючи з дошкільного віку. Відповідно до Держстандартів у початковій школі елементи правової освіти інтегровані у предмети інваріантної складової. Зокрема, у зміст курсу "Я і Україна" (1–3 кл.), "Етика" (5–6 кл.), "Людина і світ", "Історія України", "Всесвітня історія", "Економіка", "Географія", "Практичне право" (7–8 кл.). У 9-х класах традиційно обов'язковим є вивчення курсу "Основи правознавства", що є стрижнем формування правової освіченості школярів. МОН України постійно працює над удосконаленням навчально-методичного забезпечення цього курсу. У старшій профільній школі суспільно-гуманітарного профілю вивчається низка правових курсів за вибором.

Досліджуючи навчально-виховний процес з правознавства у загальноосвітніх закладах України, встановлено, що викладання цього предмета у загальноосвітніх навчальних закладах України у 1991–2007 рр. здійснювалося з використанням шкільних і позашкільних, класних і позакласних форм навчання, властивих для інших предметів шкільної освіти. У зв'язку з розвитком інформаційних технологій у навчальний процес шкіл при викладанні правознавства на початку XXI ст. запроваджувалися нові форми пізнавальної діяльності, серед яких було інтерактивне навчання. У кінці XX – на початку XXI ст. спостерігалося зростання практично орієнтованих форм роботи на уроках правознавства з учнями у вигляді різноманітних форм активної групової підготовки у професійному і комунікативному аспекті. У 2001–2007 рр. відбувається перехід від пояснювально-ілюстративних до активних методів навчання, які пробуджували інтерес до знань, до навчання, підвищували ефективність навчання не за рахунок збільшення обсягу інформації, а шляхом її поглиблення та швидкості засвоєння.

У дисертаційному дослідженні запропоновано вироблення на сучасному етапі розвитку України концепції викладання правознавства та предметів циклу. До неї мають входити: єдина навчальна дисципліна "Правознавство", що викладається за державною, запропонованою МОН України програмою з поглибленим вивченням правознавства, що дає можливість отримати глибокі теоретичні знання. Програма цього курсу має бути розрахована так, щоб учні в кожному класі вивчали всі основні галузі права, але кожного року матеріал подавався б на вищому рівні. Важливим елементом у структурі шкільної правової освіти та виховання майбутніх громадян України повинні стати факультативні правові курси. У досягненні мети правового навчання і виховання добрими помічниками мають бути засоби масової інформації – радіо, телебачення, періодика, а також навчально-популярна література. Правова освіта та правове виховання молоді мають перебувати в центрі уваги не тільки педагогів і правників, а й держави та суспільства. Правова та нормативна бази повинні сьогодні вдосконалюватися відповідно до вимог реального життя.

Разом з концептуальним визначенням моделі шкільної правової освіти у дисертації звертається увага і на низку проблем, що виникають у процесі її створення. По-перше, найбільшою проблемою є недостатньо розроблена система міжпредметних зв'язків, потребують серйозного дослідження елементи правової освіти в інших курсах, необхідність удосконалення правових принципів щодо викладання предметів у початковій школі. По-друге, реалізація шкільної правової освіти неможлива без кваліфікованих кадрів – учителів-правників. Адже викладання правознавства в Україні забезпечують переважно вчителі історії. Проблемою шкільної правової освіти також є її слабке інформаційне забезпечення. До того ж, розробкою загальнодержавної концепції шкільної правової освіти мало б активніше займатися профільне

МОН України, Мін'юст України, а не лише науковці та педагогічні колективи загальноосвітніх навчальних закладів.

У шостому розділі – *"Підготовка педагогів-юристів для викладання курсу правознавства у школі"* – досліджено, що з початку 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. значно змінюється підготовка таких фахівців у державі як кількісно, так і якісно. Вона стала гнучкішою й адекватнішою запитам практики. Ухвалені нові нормативно-правові акти про освіту та юридичну освіту сприяли оновленню навчальних планів ВНЗ шляхом уведення додаткових дисциплін, спецкурсів, що мали забезпечити готовність педагога до роботи в різних типах загальноосвітніх навчальних закладів, профільних класах.

У дисертації констатується, що Україна у спадок від СРСР отримала проблеми підготовки педагогічних юридичних кадрів. У 1989 р. були проведені дослідження, що підтвердили: із 210 педагогічних ВНЗ у СРСР лише 60 здійснювали підготовку таких педагогів. Щорічно випускалася тисяча викладачів основ радянської держави і права, а потрібно було 70 тис. Так, на 1995 р. в Україні 60 навчальних закладів готували юристів, а за неофіційними даними – 100. У 1998 р. вже 160 ВНЗ готували таких фахівців, у 2003 р., відповідно, 189 ВНЗ, а на 2007 р. – 288. Для порівняння: до 1991 р. в Україні було лише п'ять ВНЗ, які готували юристів і для УРСР, і для інших держав. Однак така велика кількість навчальних юридичних закладів готувала юридичні кадри, які не були затребувані українським суспільством, і не приходили викладати цей предмет до школи, тому і стан підготовки викладачів правознавства для шкіл від цього не ставав кращим. Фактично, жоден із класичних юридичних ВНЗ не здійснював підготовку викладачів правознавства. З іншого боку, на 1999–2000 рр. у країні педагогічні ВНЗ випускали 30 тис. учителів. Педагогів-юристів серед них було мало, що не задовольняло потреби загальноосвітньої школи. У 2001 р. у 20 педагогічних ВНЗ України навчалося 6 тис. 286 студентів, майбутніх викладачів правознавства, у той самий час в Україні функціонувало 22 194 загальноосвітніх навчальних закладів. У 2002 навчальному році викладання правознавства у загальноосвітніх навчальних закладах забезпечували 19 994 викладачі, з них: 19 114 (95 %) мали кваліфікацію вчителя історії та правознавства, 301 (1,5%) – юриста, 579 (2,9 %) – іншу (психологи, філологи, викладачі математики, географії, початкових класів, бібліотекарі). У 2003 р. за матеріалами Мін'юсту ця кількість практично була незмінною, тобто 3 % викладачів правознавства в навчальних загальноосвітніх закладах України не мали правової педагогічної освіти, а фахової юридичної – 98,5 %. Разом з тим, у класичних університетах, де готувалися юристи, збільшилися обсяги годин на вивчення психолого-педагогічних дисциплін і педагогічної практики. Це робилося з метою вирішення проблеми педагогічних юридичних кадрів у загальноосвітніх навчальних закладах. Адже лише

професіонально підготовлений юрист, який володів педагогічною майстерністю, на належному рівні міг здійснювати забезпечення викладання правових дисциплін у школі.

У дисертації запропоновано розв'язання проблеми підготовки педагогічних кадрів для викладання правознавства у школі в теоретичній та практичній площині. З погляду теорії – це створення навчальних планів, програм і, взагалі, організації усього навчального процесу педагогів-юристів. У практичній площині – подальше удосконалення змісту роботи школи, поліпшення освітніх і виховних функцій, підвищення рівня професійної підготовки і педагогічної майстерності учителя. У перше десятиріччя XXI ст. у процесі становлення нової національної школи зростала і роль учителя правознавства. Адже, щоб перебудувати навчально-виховний процес, потрібно було виховати вчителя нового типу, тому на всіх етапах неперервної освіти вчителів правознавства мав стати реальний і постійний аналіз співвідношення та взаємодії правової освіти і педагогічних знань – загальної педагогіки, психології, дидактики, методики. Разом із цим, протягом досліджуваного періоду спостерігаємо підвищення рівня підготовки та збільшення чисельності юридичних кадрів для державних органів влади. Однак процес їх зростання не впливав прямо пропорційно на збільшення кількості педагогів-юристів у загальноосвітніх навчальних закладах, які б могли забезпечувати викладання програмних правознавчих курсів. Тільки на початку XXI ст. профільні педагогічні навчальні заклади налагодили підготовку педагогічних кадрів для викладання правознавства у школі. Близько 20 вищих педагогічних закладів здійснювали підготовку фахівців за спеціальністю "учитель історії та правознавства". Особливу роль у цьому відігравали Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова та Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Однак та кількість фахівців, яку випускали ці й інші вищі педагогічні навчальні заклади, була недостатньою, щоб розв'язати шкільні кадрові проблеми. Проведене дослідження переконує, що в українській державі доти пануватиме правовий нігілізм, доки до загальноосвітніх навчальних закладів не прийдуть якісно підготовлені у ВНЗ професійні педагоги-юристи, яких потрібно близько 20 тис.

У дисертаційній роботі також показано, що в досліджуваний період недостатньою була база навчальної літератури правового спрямування у школах. У більшості бібліотек загальноосвітніх навчальних закладів відсутні юридичні енциклопедії, міжнародні документи з прав людини тощо. Програмою педагогічних ВНЗ, що займалися підготовкою вчителів історії та правознавства на початку XXI ст., було передбачено всього близько 400 год на вивчення дисциплін права та 4 тис. год – на історичні дисципліни. Викладачі правознавства не були належним чином забезпечені посібниками з методики викладання правознавства. Хоча в 2005–2007 рр. спостерігаються якісні зміни у цьому напрямі. Потребувало уваги підвищення кваліфікації викладачів правознавства, зокрема запровадження у практику системного

проведення семінарів за участю фахівців окремих галузей права (працівників органів юстиції, судових і правоохоронних органів, прокуратури тощо) та проходження атестації. У науковій роботі доведено, що підготовка педагогів-юристів на перше десятиріччя XXI ст. не відповідала вимогам загальноосвітніх навчальних закладів, навіть відставала від необхідних потреб на 3,5–4,5 роки, однак важливим досягненням у підготовці педагогічних кадрів досліджуваного періоду стало ухвалення у 2006 р. Кабінетом Міністрів України нового переліку напрямів підготовки, за якими здійснюватиметься підготовка майбутніх фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем "бакалавр". Цим документом, у галузі знань 0304 "право", започатковано напрям підготовки 6.030402 "правознавство". Цей напрям підготовки дозволяє не лише займатися юридичною практикою, тобто здійснювати професійні юридичні функції, а й викладати правознавство. Адже за цим напрямом передбачено підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра з присвоєнням кваліфікації вчителя за умови виконання психолого-педагогічної, методичної та практичної програми підготовки відповідно до галузевого стандарту педагогічної освіти. Це буде сприяти підвищенню рівня педагогічних юридичних кадрів у ВНЗ та в середніх навчальних закладах, а також розв'яже кадрову проблему в педагогах-юристах у загальноосвітніх навчальних закладах. Значно буде сприяти поліпшенню якості підготовки вчителів правознавства у ВНЗ і виважена державна політика в цьому напрямі.

З огляду на викладене, запропоновано на державному рівні: розробити концепцію викладання правознавства у ВНЗ; підготувати та видати відповідні посібники та навчально-методичні посібники; створити систему підготовки і перепідготовки спеціалістів, які викладають правознавство у ВНЗ. Навчальний процес у школах мають забезпечувати вчителі-правознавці. Їх підготовку необхідно здійснювати у межах створеного ВНЗ, наприклад "Правової педагогіки", або окремими педагогічними інститутами за відповідними програмами. Такий навчальний заклад міг би формувати політику в галузі правової освіти і виховання в школі, здійснювати підготовку, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів і науково-педагогічних працівників, розробку навчально-методичної бази й надавати допомогу навчальним закладам. Крім того, весь процес правового навчання і виховання у школі має відповідати певним рівням освіти: початкової школи, основної та середньої. При цьому правова освіта в початковій школі повинна мати морально-естетичний зміст, прищеплювати школярам загальнолюдські норми поведінки. В основній та старшій школі у школярів має сформуватися основна уява про правову систему і їх місце у ній. Разом з цим, школа повинна підготувати учня до самостійної відповідальності за відповідні проступки та правопорушення. Також слід ураховувати головні чинники, що визначають розвиток змісту підготовки педагогів-юристів, а це: особистісно-орієнтовані парадигми в системі вищої юридичної та педагогічної освіти; їх фундаменталізація та професіоналізація; перехід до різноманіття освітніх програм, що

створюють передумови для реального вибору індивідуальних освітніх траєкторій відповідно до запитів і можливостей особи; розроблення та впровадження в освітянську практику нового покоління державних стандартів вищої правової освіти, освоєння інформаційних комунікаційних технологій тощо.

ВИСНОВКИ

Розбудова незалежної держави України, перехід до демократичних форм організації суспільного життя вимагає вирішення низки проблем, серед яких – створення міцного соціально-правового підґрунтя громадянського суспільства. Це підґрунтя має будуватися на міцному фундаменті правової освіти, основи якої закладаються у початковій школі, розвиваються і розширюються протягом усього етапу навчання учнів у середній школі та зводяться у систему у вищій.

У дисертаційному дослідженні вперше теоретично узагальнено і розв'язано важливу наукову проблему – обґрунтування теоретико-методологічних засад становлення та розвитку шкільної правової освіти України в 1991–2007 рр., що базується на системі наукових підходів, архівних джерелах і нормативно-правових актах та емпіричних даних з історії правової освіти у загальноосвітніх навчальних закладах. На основі проведеної наукової роботи сформовано пропозиції органам державної влади України щодо вдосконалення системи шкільної правової освіти України. Підсумки дослідження дали змогу визначити напрями подальшого розвитку й удосконалення цієї сфери. За результатами дослідження сформовано такі висновки і рекомендації, що мають теоретичне та практичне значення:

1. Історіографічний аналіз вітчизняної і зарубіжної наукової літератури та практики засвідчив, що питання становлення і розвитку шкільної правової освіти до цього часу вивчалося фрагментарно й не було предметом комплексного дисертаційного дослідження в українській і зарубіжній історичній науці. Переважна більшість публікацій присвячена лише окремим аспектам шкільної правової освіти. У ході проведеного дослідження з'ясовано стан вирішеності наукових проблем шкільної правової освіти, обґрунтовано наукові основи та наукові школи досліджуваної теми, визначено основні напрями дослідження.

2. Внаслідок проведеного аналізу джерельної бази класифіковано та вперше у науковий обіг уведено архівні документи, які раніше не були опубліковані. Вивчення цих архівних джерел, а також опублікованих документів дало можливість об'єктивно розкрити різні аспекти шкільної правової освіти в Україні у досліджуваний період. Наявна джерельна база дисертаційної роботи є достовірною і достатньою для комплексного дослідження теми. Встановлено, що на сьогодні не визначено теоретичного й емпіричного пошуку в контексті предмета дослідження, не з'ясовані методологічні підходи до формування державної політики у

сфері шкільної правової освіти. Потребує суттєвого вдосконалення форма та зміст правової освіти у загальноосвітніх закладах, а також підготовка вчителів для викладання правознавства у школі в умовах інтеграції до європейського освітнього простору. На часі – розроблення загальнодержавної концепції правової освіти у загальноосвітніх закладах. У роботі запропоновано методологію вивчення проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти України.

3. У кінці XX – на початку XXI ст. у загальноосвітній школі, хоч і не в повному обсязі, склався блок дисциплін, який певною мірою відповідав вимогам правової освіти. У початковій школі запроваджені елементи правової освіти в інших неправових курсах. В основній та старшій школі викладалися курси: "Права дитини" (5–6 кл.), "Практичне право" (7–8 кл.), "Основи правознавства" (9 кл.), "Права людини" (10–11 кл.). Крім того, формуванню системи шкільної правової освіти сприяло впровадження профільної правової підготовки. Значний внесок у процес становлення шкільної правової освіти України зроблено громадськими правничими організаціями, зокрема Спілкою юристів України та Українською правничою фундацією, Асоціацією українських правників, Українською асоціацією викладачів права. За їхньою ініціативою та сприянням покладено початок запровадженню блоку правових предметів у загальноосвітніх закладах України. До процесу створення нової системи шкільної правової освіти долучилися: МОН України, Міністерство внутрішніх справ України, Мін'юст України. Наступним етапом розвитку шкільної правової освіти має стати її концептуальне закріплення в основній та старшій школі на державному рівні в одній дисципліні "Правознавство".

У дисертації вперше запропоновано періодизацію процесу становлення та розвитку шкільної правової освіти, виокремлено три періоди. В основу періодизації покладено відправні моменти, через які пройшов процес становлення шкільної правової освіти, що знайшли закріплення і відображення у нормативно-правових актах держави.

4. Проблеми шкільної правової освіти мають глибинне коріння, насамперед тому, що сучасна українська шкільна правова освіта є продуктом тривалого і неоднозначного процесу розвитку суспільства. Це зумовлено складним характером державно-правового будівництва в Україні й особливостями її суспільно-політичного устрою на різних історичних етапах. Україна як частина Радянського союзу успадкувала і її систему шкільної правової освіти. У тоталітарній державі проблеми правової освіти замовчувалися. У радянський час до 1970-х рр. у школах обмежувалися вивченням питань державного права на основі тексту Конституції СРСР. Лише з 1975 р. до початку 1990-х рр. школярі вивчали як обов'язковий предмет "Основи Радянської держави та права". У кінці 80-х рр. XX ст. 80 % опитаних студентів й учнів були незадоволені рівнем викладання предмета. З 1990 по 1996 рр. невпинно зростала дитяча злочинність: у 1992 р. підлітками було скоєно 34,9 тис. злочинів, що на 21,3 % більше, ніж у 1991 р., у 1996 р. цією

категорією громадян було скоєно 41 811 злочинів; у 1991 р. підлітки скоїли 134 тяжких убивства, у 1996 р. – 232. Відповідно до даних МВС України у 2005 р. до органів внутрішніх справ доставлено понад 27 тис. дітей, які займалися бродяжництвом та жебрацтвом. Упродовж 2005 р. до органів внутрішніх справ надійшло майже 7,5 тис. заяв про зникнення дітей. Підраховано, що кожного дня підлітки скоювали понад 100 злочинів, у тому числі 1 вбивство або тяжке тілесне ушкодження, 2–3 розбійні напади, 26 крадіжок державного, 45 – майна громадян (із них 16 квартирних крадіжок).

Серед багатьох суспільних, економічних, політичних причин такого високого рівня дитячої злочинності варто зазначити й незадовільне ставлення в державі до змісту шкільної правової освіти. Адже в Україні курс "Основи правознавства" обов'язково у школах вивчався лише з 1995 р. З 2001 р. навчальний курс "Основи правознавства" було доповнено низкою положень, насамперед у напрямі подальшої адаптації навчального курсу до вікових особливостей учнів і тих політичних змін, що сталися у країні. Зміни торкнулися збільшення годин на вивчення предмета в 9-му класі загальноосвітніх шкіл, гімназій і ліцеїв до 51 год (1,5 год на тиждень).

Основними проблемами шкільної правової освіти наразі залишаються незадовільне поширення правових знань серед учнівської молоді та правовий нігілізм у навчальних закладах. Як наслідок – зростає злочинність, особливо серед неповнолітніх. У 2005–2006 рр. ними було здійснено практично кожний сьомий злочин, десяте хуліганство. На їхню частку припадала приблизно п'ята частина всіх пограбувань, розбійних нападів і зґвалтувань. Недостатність правової освіти молоді, відсутність необхідних правових знань у різних сферах життєдіяльності молодої людини є однією з найгостріших соціальних проблем сьогодення і в молодіжному середовищі. У дисертації запропоновано вивчення правознавства у школі на нових принципах, які спрямовують навчальну діяльність учнів на застосування певних компетенцій для розв'язання життєвих чи професійних ситуацій.

5. Упродовж XX – на початку XXI ст. українськими науковцями було теоретично обґрунтовано викладання низки правових курсів у загальноосвітній школі. Це втілилося у створенні та забезпеченні навчального процесу програмами правових дисциплін. У них були враховані динамічні зміни у правовій освіті країни. Системний підхід до правової освіти, який упроваджувався у загальноосвітніх навчальних закладах України, дав певні результати. У школах України почала здійснюватися цілеспрямована правова освіта через основний курс правознавства та низку профільних спецкурсів, що викладалися за авторськими програмами. На сучасному етапі державотворення шкільна правова освіта – це цілеспрямована систематична діяльність з формування і підвищення в учнів правосвідомості та правової культури, яка стала

визначальним фактором соціалізації особистості, оскільки виконує важливу функцію залучення людини до загальнолюдських і національних цінностей.

6. У кінці XX – на початку XXI ст. розвиток українського суспільства вимагав кардинальної перебудови загальноосвітньої школи, навчальних планів, програм, написання нових підручників. Потребувало серйозного удосконалення навчально-методичне забезпечення педагогічного процесу. Основними його недоліками були безальтернативність, слабка орієнтація на задоволення індивідуальних запитів, інтересів і нахилів учнів. З 1991 по 2007 рр. повільно збільшується кількість середніх навчальних закладів, у яких поглиблено вивчали правознавство. Так, на початку XXI ст. правознавство викладалося у 21 тис. загальноосвітніх шкіл, 348 гімназіях, 300 ліцеях. Поглиблено правознавство вивчалося у 398 загальноосвітніх школах (1,9 % загальноосвітніх шкіл), 81 гімназії (23,2), 53 ліцеях (17,6 % від загальної їх кількості). Відповідно до інваріантної складової Базового навчального плану право в загальноосвітньому закладі є структурним компонентом освітньої галузі "Суспільствознавство". На цю галузь відведено у 5–12 класах лише 770 год, або 8,6 % Базового навчального плану загальноосвітніх навчальних закладів II–III ступенів. В 11-річній стандартній школі I–III ступенів на курс правознавства виділено лише 1,5 год, що складає 0,54 % год інваріантної складової типового навчального плану загальноосвітнього навчального закладу з українською мовою викладання, у 12-річній універсальній, відповідно, виділено 3 год, що складає 0,95 % год, а 12-річній профільній – 8 год, що складає 1,4 % зазначеного плану. Таке ставлення до місця і ролі правової освіти в системі загальноосвітнього закладу, сформоване у державі, не дає можливості належним чином формувати знання, уміння і навички правомірної поведінки школярів.

7. Конкретним проявом держави у сфері шкільної правової освіти стала діяльність через профільне МОН України, спрямована на реформацію цієї шкільної галузі. Це втілилося в ухваленні законів України, указів Президента та постанов уряду, що сприяли становленню шкільної правової освіти, оновленню її змісту, правовиховній роботі. У досліджуваний період в Україні зроблені істотні кроки на шляху формування, розвитку, удосконалення та реалізації державної політики в галузі вітчизняної освіти. Основні фундаментальні риси нової освіти формувалися під впливом процесів становлення національної державності, трансформації суспільства, в умовах ринкової економіки. Однак за наявності розробленої та затвердженої державної політики України в галузі освіти, законодавчої та іншої нормативно-правової бази реалізація її у досліджуваний період здійснювалася та здійснюється у складних економічних, соціально-політичних умовах, тому і втілювалася у життя складно й суперечливо.

За підтримки державних органів проводилися навчально-методичні семінари для підвищення кваліфікації вчителів правознавства, розв'язано питання щодо обов'язкового

викладання курсу "Основи правознавства" у загальноосвітніх навчальних закладах України в 9 (10) класі, забезпечено розробку методик і видання методичних посібників із правових курсів, а також видання підручників. Завдяки проведеним державою на початку 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. заходам було визначено основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи з їх реалізації. Крім цього, підвищено рівень правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін і журналістів, що висвітлюють правову тематику. Державні органи докладали значних зусиль з поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою освітою. На цьому етапі шкільна правова освіта стала активно підтримуватися вищими органами влади країни. Підготовка викладачів правових дисциплін здійснювалася ВНЗ як за державним замовленням, так і за рахунок коштів фізичних і юридичних осіб. Було значно поліпшено якість підготовки викладачів правових дисциплін і підвищено ефективність викладання правових дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти. Досягненням держави досліджуваного нами періоду була спроба концептуально визначити основні напрями правової освіти, починаючи від дошкільних навчальних закладів та завершуючи вищими. Надання правової освіти стало здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти. У загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти велася широка позакласна і позааудиторна робота з правового навчання і виховання, до якої залучалися вчені, представники правозахисних організацій, правоохоронних органів, інші фахівці в галузі права.

Суттєвий внесок у розбудову шкільної правової освіти зроблено і Всеукраїнською міжвідомчою координаційно-методичною радою з правової освіти населення та її місцевих органів державної влади, які протягом досліджуваного періоду сприяли підвищенню правосвідомості громадян, їх правової культури, поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін і підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, ВНЗ і закладах післядипломної освіти, удосконаленню рівня правової поінформованості населення.

8. Важливим елементом у системі безперервної правової освіти і виховання було концептуальне її закріплення, починаючи з дошкільного закладу, продовжуючи у школі та ВНЗ. З 1991 по 2007 рр. вченими та педагогами робилися спроби концептуального визначення і закріплення шкільної правової освіти. Однак концепції безперервної правової освіти створили лише окремі школи і регіони України, загальнодержавної концепції шкільної правової освіти у досліджуваний період, на жаль, не було. У роботі теоретично обґрунтовується модель концепції

викладання правознавства у школі. До неї запропоновано включити єдину навчальну дисципліну "Правознавство", яка б викладалася за запропонованою МОН України програмою. Причому програма цього курсу має бути побудована таким чином, щоб учні у кожному класі вивчали всі основні галузі права, але кожного року матеріал подавався на вищому рівні. Інша модель – вивчення основного, базового курсу у 9 (10) класі й елективних правових курсів в основній (5–8 кл.) та старшій школі (10–12 кл.), інтеграція правових знань в інші предмети шкільного циклу початкової школи (1–4 кл.). Вважаємо, що кожна із запропонованих моделей має право на існування. Очевидно, що концептуальному визначенню буде сприяти створена у 2007 р. робоча група для розробки концепції безперервної правової освіти.

9. З 90-х рр. XX ст. до 2007 р. значно змінюється підготовка педагогів-юристів для викладання правових курсів у школі. Зросла і роль учителя правознавства у навчальному процесі загальноосвітнього навчального закладу. Було налагоджено підготовку педагогів-юристів у понад 30 ВНЗ за спеціальністю "вчитель історії та правознавства". У класичних університетах, де готувалися юристи, збільшилася кількість годин для вивчення психолого-педагогічних дисциплін і педагогічної практики. Це значно сприяло вирішенню проблеми педагогічних юридичних кадрів у загальноосвітніх навчальних закладах. Посилило цей процес й ухвалення у 2006 р. нового "Переліку напрямів, за яким здійснювалася підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра".

Разом із цим, слід зауважити, що на початок першого десятиліття XXI ст. підготовка педагогів-юристів певною мірою не відповідала вимогам практики, тобто загальноосвітнім навчальним закладам, а за кількістю підготовки педагогів-юристів для загальноосвітніх навчальних закладів відставала на три-чотири роки. Крім того, на кінець 2007 р. 288 (більше ніж в усій Європі разом) ВНЗ із 904 готували юристів. Однак кількісні показники не переростали у якісні. Школа потерпала від відсутності у ній висококваліфікованих педагогів-юристів. Адже викладали цей предмет не педагоги-юристи, а переважно представники інших галузей знань, у кращому випадку вчителі історії та правознавства. Значно поліпшить ситуацію з підготовки вчителів правознавства у ВНЗ лише виважена державна політика. Вона може втілитися в розробці концепції викладання правознавства у ВНЗ, підготовці та виданні відповідних посібників, створенні системи підготовки та перепідготовки спеціалістів, які викладають правознавство у ВНЗ.

10. Для належного становлення сучасної правової освіти України, виваженої політики у цьому напрямі МОН України, Мін'юсту України, органам державної влади та місцевого самоврядування, вищим і загальноосвітнім навчальним закладам на основі узагальненого досвіду розроблено низку рекомендацій, що випливають із проведеного дослідження і можуть

слугувати напрямами для подальшої наукової розробки та поліпшення системи шкільної правової освіти.

Вважаємо за необхідне:

– завершити розробку концепції правової освіти школярів і реалізацію її основних положень у практиці роботи загальноосвітніх установ України. Особливо варто визначити чітку структуру правового навчання в системі загальної освіти країни (початкова школа як пропедевтика, основна школа, особливості профільного навчання). Приділити увагу розробці й забезпеченню системи та концепції позакласного й позашкільного навчання з правознавства;

– зосередитися на розробці регіональних програм правової освіти школярів (ураховуючи досвід Програми правової освіти населення);

– забезпечити допрофільну правову освіту, розробку й обов'язкове уведення в усіх школах України нових елективних й інших курсів з правознавства;

– розробити систему профільної правової освіти (з відповідним науково-методичним забезпеченням, у т. ч. навчально-методичними комплексами для шкіл);

– здійснити поступовий перехід від експериментальних форм і методів локального впровадження правової освіти у школах до стаціонарних стійких систем правового навчання учнів;

– створити Центр юридичної і педагогічної підтримки вчителів права у кожній області;

– розробити спеціальні програми єдиної підготовки та підвищення кваліфікації вчителів правознавства, викладачів ліцеїв, коледжів, керівників освітніх установ відповідного профілю;

– запровадити сучасну систему підготовки у ВНЗ педагогів-юристів, фахівців у галузі освітнього права, без якої неможлива реалізація програми підготовки і підвищення кваліфікації й перепідготовки вчителів правознавства або створити у країні педагогічний заклад з підготовки вчителів правознавства – "Правової педагогіки" за відповідно розробленими навчальними планами підготовки таких фахівців;

– увести у загальноосвітніх навчальних закладах систему моніторингу та самомоніторингу з питань правової освіти, громадянського виховання;

– продовжити роботу з обдарованими учнями, пошук й упровадження нових форм заохочення участі школярів у правознавчих конкурсах, олімпіадах, турнірах;

– відпрацювати механізми ефективної співпраці закладів освіти з органами юстиції, внутрішніх справ, місцевого самоврядування з питань правової освіти учнівської молоді.

Виконана дисертація не вичерпує всіх питань зазначеної проблеми – становлення та розвитку правової освіти України. Подальшими напрямами наукових досліджень цієї сфери могли б бути:

– проблеми реформування шкільної правової освіти в умовах переходу на 12-річну загальну середню освіту;

– вивчення зарубіжного досвіду шкільної правової освіти та використання його у вітчизняній практиці;

– розширення хронологічних меж і вивчення особливостей розвитку правової освіти на різних історичних етапах;

– вплив правової освіти на соціально-економічний і політичний розвиток держави;

– соціально-економічні аспекти підготовки викладачів правознавства для освітньої галузі тощо.

Таким чином, використаний з різних джерел, проаналізований та систематизований у процесі дослідження фактичний матеріал, зроблені на його основі висновки об'єктивно розкривають процес становлення та розвитку шкільної правової освіти України в 1991–2007 рр. Запропоновані рекомендації та перспективні напрями наукових досліджень, сподіваємося, будуть сприяти подальшому розвитку правової освіти у загальноосвітніх навчальних закладах України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Гуз А. М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти України (1991–2007 роки) : монографія / А. М. Гуз. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009. – 431 с.

Статті в наукових фахових виданнях

2. Гуз А. М. Причини та передумови реформування судово-процесуальної системи Російської імперії початку – середини XIX ст. / А. М. Гуз // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – № 5. – С. 140–146.

3. Гуз А. М. Роль Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення у поширенні правових знань серед учнівської молоді в 1995-2005 рр. / А. М. Гуз // Питання культурології : збірник наукових праць. Київського національного університету культури та мистецтв. – К. : Видавничий центр КНУКіМ, 2007. – Вип. 23. – С. 35–39.

4. Гуз А. М. Сучасна шкільна правова освіта України: аналіз історіографії проблеми / А. М. Гуз // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Історія, економіка,

філософія. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2007. – Вип. 13. – С. 172–178.

5. Гуз А. М. Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення: напрями та результати роботи (1990–2005 рр.) / А. М. Гуз // Наукові записки з української історії : Збірник наукових. статей. – 2007. – Вип. 19. – С. 383–389.

6. Гуз А. М. Реалізація Національної програми правової освіти населення місцевими органами виконавчої влади України в 2001–2005 рр. / А. М. Гуз // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 5. – С. 105–108.

7. Гуз А. М. Шкільна правова освіти в Україні в 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століття / А. М. Гуз // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2008. – № 95. – С. 19–23.

8. Гуз А. М. Шкільна програма з правознавства: еволюція та теоретичне обґрунтування (1990–2006) / А. М. Гуз // Наукові записки. Історичні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2008. – Вип. 11. – С. 205–211.

9. Гуз А. М. Сучасний стан дослідження шкільної правової освіти України / А. М. Гуз // Науковий часопис НПУ М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – 2008. – Вип. 5. – С. 256–261.

10. Гуз А. М. Підготовка педагогів-юристів для загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.): еволюція та сучасний стан / А. М. Гуз // Університет. – 2008. – № 1. – С. 95–100.

11. Гуз А. М. Концептуальні засади розвитку та моделі шкільної правової освіти на пострадянському просторі (на прикладі Росії, Білорусі та України) / А. М. Гуз // Університет. – 2008. – № 3. – С. 25–31.

12. Гуз А. М. Становлення та розвиток моделей шкільної правової освіти в Росії та Білорусі в кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. / А. М. Гуз // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 1. – С. 89–93.

13. Гуз А. М. Методологія поширення правових знань серед учнівської молоді Всеукраїнською міжвідомчою координаційно-методичною радою з правової освіти населення у 1995–2007 рр. / А. М. Гуз // Сторінки історії : збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 26. – С. 37–44.

14. Гуз А. М. Складання моделі шкільної правової освіти в Росії, Білорусі та Україні у 1991–2005 рр. / А. М. Гуз // Література та культура Полісся (Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя МОН України). – 2008. – Вип. 42. – С. 230–239.

15. Гуз А. М. Методологія дослідження проблем становлення та розвитку шкільної правової освіти України / А. М. Гуз // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 2. – С. 39–40.

16. Гуз А. М. Сучасна шкільна правова освіта України: аналіз джерельної бази проблеми (1991–2007 рр.) / А. М. Гуз // Сторінки історії : збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 27. – С. 58–66.

17. Гуз А. М. Формування концептуальних засад шкільної правової освіти на пострадянському просторі у 1991-2003 рр. / А. М. Гуз // Наукові записки КНУКіМ : Культура і мистецтво у сучасному світі. Київський національний університет культури і мистецтва Міністерства культури і мистецтв України. – К. : Видавничий центр КНУКіМ, 2008. – Вип. 9. – С. 20–26.

18. Гуз А. М. Становлення шкільної правової освіти України у другій половині XIX – XX ст. / А. М. Гуз // Університет. – 2009. – № 4. – С. 66–73.

19. Гуз А. М. Еволюція шкільної правової освіти України у другій половині XIX – XX ст. / А. М. Гуз // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: історія. – 2009. – Вип. 16. – С. 33-39.

20. Гуз А. М. Наукові засади підготовки педагогічних юридичних кадрів для загальноосвітніх закладів України в 1991–2007 роках [Електронний ресурс] / А. М. Гуз // Історія науки і бібліографістика : електрон. наук. фах. вид. – 2009 – Спецвип. – Режим доступу : // http : // www.nbu.gov.ua/e–journals /INB/2009 – 5 /09_Guz pdf.

21. Гуз А. М. Реалізація завдань держави у сфері шкільної правової освіти України в 1991–2007 роках / А. М. Гуз // Університет. – 2009. – № 5. – С. 63–71.

22. Гуз А. М. Державна політика у галузі шкільної правової освіти України (кінець XX ст. – початок XXI ст.) / А. М. Гуз // Гілея : науковий вісник – 2009. – № 28. – С. 102–109.

23. Гуз А. М. Джерельна база дослідження проблеми шкільної правової освіти України (1990-2005 рр.) / А. М. Гуз // Гілея : науковий вісник – 2009. – № 29. – С. 129–135.

24. Гуз А. М. Проблеми викладання правознавства в загальноосвітніх навчальних закладах УРСР та в незалежній Україні: історичний аспект / А. М. Гуз // Наукові записки з української історії : Збірник наукових статей. – 2009. – Вип. 22. – С. 194-197.

25. Гуз А. М. Шкільна правова освіти в Україні у 90-х роках ХХ ст. / А. М. Гуз // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – №4. – С. 42-45.

Статті в інших наукових виданнях

26. Гуз А. М. Підготовка в Російській імперії судової реформи 1864 року / А. М. Гуз // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право. – 2005. – Вип. 2. – С. 105–115.

27. Гуз А. М. Сучасний стан організації навчально-виховного процесу з правознавства у загальноосвітніх закладах України (1991–2006 рр.) / А. М. Гуз, Б. І. Андрусишин // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право. – 2008. – Вип. 6. – С. 153–159 (автором описані активні методи навчання).

Матеріали наукових конференцій

28. Гуз А. М. Форми наукових досліджень і участь учителів правознавства у їх проведенні / А. М. Гуз // Другі юридичні читання. Збірник матеріалів всеукраїнської наукової конференції 18 травня 2005 року. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – С. 692–693.

29. Гуз А. М. Форми позакласної роботи з правознавства в сучасній школі / А. М. Гуз, Б. І. Андрусишин // Інноваційні технології у вищій юридичній освіті : Збірник матеріалів Міжнародної науково-методичної конференції (25–28 травня 2005 року). – К. : Стилос, 2005 – С. 359–369 (автором проаналізовано форми позакласної роботи з правознавства).

30. Гуз А. М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні: теоретико-методологічні аспекти / А. М. Гуз, Б. І. Андрусишин // Треті юридичні читання. Матеріали міжнародної наукової конференції 25–26 квітня 2007 року. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Т. 1. – С. 6–17 (автором розкрито процес становлення та розвитку шкільної правової освіти).

31. Гуз А. М. Підготовка вчителів правознавства для загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.): еволюція та сучасний стан /А. М. Гуз // Четверті юридичні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції 3–4 квітня 2008 р. – К. : Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С. 454–460.

32. Гуз А. М. Форми та методи формування правових знань у студентів вищих навчальних закладів у процесі вивчення вузівського курсу правознавства / А. М. Гуз, Б. І. Андрусишин // П'яті юридичні читання. Проблеми верховенства права : теорія і практика. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 квітня 2009 року. – К. : Видавництво НПУ

імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 362–366 (автором досліджено форми та методи формування правових знань у студентів вищих навчальних закладів).

Підручник

33. Гуз А. М. Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства" : підручник [для студентів вищих навчальних закладів] / А. М. Гуз, Б. І. Андрусишин. – К. : Видавництво Знання, 2008. – 301 с (особистий внесок автора С. 37–229).

Навчальні, навчально-методичні посібники

34. Гуз А. М. Методика викладання шкільного курсу "Основи правознавства" : курс лекцій [для студентів вищих навчальних закладів] / А. М. Гуз, Б. І. Андрусишин. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 162 с (особистий внесок автора С. 25–148).

35. Гуз А. М. Методика викладання правознавства в школі : навчально-методичний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / А. М. Гуз. – К. : Видавництво КНТ, 2006. – 180 с.

АНОТАЦІЇ

Гуз А. М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні (1991–2007 рр.): історичний і теоретико-методологічний аспект. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2010.

У дисертаційному дослідженні вперше у вітчизняній історичній науці теоретично узагальнено і розв'язано важливу наукову проблему – обґрунтування теоретико-методологічних засад становлення та розвитку шкільної правової освіти України в 1991–2007 рр., яка базується на системі наукових підходів, архівних джерелах і нормативно-правових актах та емпіричних даних з історії правової освіти у загальноосвітніх навчальних закладах. На основі проведеної наукової роботи сформовано пропозиції органам державної влади України щодо вдосконалення системи шкільної правової освіти України. Підсумки дослідження дали змогу визначити напрями подальшого розвитку й удосконалення цієї сфери. За результатами дослідження сформовано рекомендації органам державного управління, що мають теоретичне та практичне значення.

Ключові слова: освіта, правова освіта, шкільна правова освіта, система шкільної правової освіти, державна політика у сфері освіти, загальноосвітні навчальні заклади, нормативно-правова база освіти.

Гуз А. М. Становление и развитие школьного правового образования в Украине (1991–2007 гг.): исторический и теоретико-методологический аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2010.

В диссертационном исследовании впервые в отечественной исторической науке теоретически обобщена и разрешена важная научная проблема – обоснование теоретико-методологических принципов становления и развития школьного правового образования Украины в 1991–2007 гг., которая базируется на системе научных подходов, архивных источниках, нормативно-правовых актах и эмпирических данных относительно истории правового образования в общеобразовательных учебных заведениях. На основе проведенной научной работы внесены предложения органам государственной власти относительно усовершенствования системы школьного правового образования Украины. Итоги исследования дали возможность определить направления дальнейшего развития и усовершенствования этой сферы.

Впервые в отечественной исторической науке с такой полнотой и исчерпывающе комплексно исследован и воспроизведен процесс становления и развития системы школьного правового образования.

Большое количество источников из истории школьного правового образования стали объектом специального комплексного исследования. Установлено, что в украинской и зарубежной историографии в определенных хронологических границах отсутствуют специальные работы, которые бы комплексно раскрывали вопросы становления и развития школьного правового образования в Украине. Классифицированы и введены в научное обращение архивные документы, которые раньше не были опубликованы. Вовлеченные в широкое научное обращение новые документы и факты расширяют и углубляют знания из проблем становления и развития школьного правового образования в Украине. Анализ этих архивных источников, а также опубликованных документов, дал возможность объективно и непредвзято раскрыть разные аспекты школьного правового образования в Украине в исследуемый период.

Разработано и теоретико-методологически обоснованно новое междисциплинарное научное направление – история школьного правового образования – как поля ретроспективного исследования процессов правового образования в историческом, педагогическом, правовом и социокультурном контексте. Новационным есть, прежде всего, применение современных методологических подходов к осмыслению явлений, которые влияют на содержание, формы и

функции правового образования в общеобразовательных учебных заведениях. Показана методология исследования проблемы становления и развития школьного образования представителями исторической науки.

Предложена периодизация процесса становления и развития школьного правового образования. В частности, первый период – формирования новых начал школьного правового образования в условиях независимого государства 1991–1995 гг., второй – поиска действенной модели школьного правового образования 1995–2001 гг., третий – складывания системы школьного правового образования в 2001–2007 гг.

Показана система социально-политических, правовых, экономических и организационных механизмов формирования и реализации государственной политики в сфере школьного правового образования.

Раскрыто современное состояние организации учебно-воспитательного процесса из правоведения в общеобразовательных заведениях Украины.

На базе системного концептуально-целостного анализа исследована эволюция содержания, организационных форм, научных основ школьного правового образования, установлена ее сущность, закономерности функционирования, определены концептуальные основы развития школьного правового образования.

Предложена модель школьного правового образования, которая базируется на изучении правоведения на протяжении всего обучение в школе.

Обосновано и внесено предложения органам государственной власти относительно улучшения системы школьного правового образования, подготовки педагогических кадров для преподавания дисциплин правового цикла в общеобразовательных учебных заведениях.

Ключевые слова: образование, правовое образование, школьное правовое образование, система школьного правового образования, государственная политика в сфере образования, общеобразовательные учебные заведения, нормативно-правовая база образования.

Guz A. M. Formation and development of law education in schools of Ukraine (1991-2007): historical, theoretical and methodological aspect.

The thesis for a Doctor's degree in historical sciences, specialty 07.00.01 – history of Ukraine. – Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2010.

The thesis deals with the validity of theoretical and methodological ways of formation and development of law education in schools of Ukraine during 1991-2007 years that is based on the system of scientific approaches, archives sources, normative-legal regulations and empirical data from the legal history education in the establishments providing general education.

This important scientific problem for the first time in the historic science of Ukraine has been generalized in theory and resolved. With the aim of perfection of law education system in Ukrainian schools and due to given scientific research the proposals for the state bodies of Ukraine have been made.

The research results have given the chance to define trends for the future development and improvement in this sphere. Based on these results recommendations having theoretical and methodological meanings have also been made up for state bodies of management.

Key words: education, law education, secondary school's law education, the system of secondary school's law education, state educational policy, comprehensive education establishments, legal regulations.

Підписано до друку 20.04.2010. Формат 60x84$^{1/16}$.
Гарнітура Times. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 1,9. Зам. № 210-5203.

Надруковано у Видавничо-поліграфічному центрі "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, ☎ (044) 239 31 28
Свідоцтво внесено до державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02